

Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών

Π.Μ.Σ. «Δημόσια Ιστορία»

Διπλωματική Εργασία

Η εικόνα των Μικρασιατών προσφύγων στον Τύπο της Πάτρας:

Η περίπτωση της εφημερίδας *Νεολόγος* (1922-1926)

Κωνσταντίνος Κούκουνας

Μέλη τριμελούς επιτροπής

Παναγιούλα Κουτσοπανάγου (επιβλέπουσα καθηγήτρια)

Αιμιλία Σαλβάνου

Παντελής Κυπριανός

Πάτρα, Φεβρουάριος 2026

[Type here]

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οποιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιοδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

[Type here]

Θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στην επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, Παναγιούλα Κουτσοπανάγου, για την καθοδήγηση, συμπαράσταση και κατανόηση καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της διπλωματικής μου εργασίας. Οι καίριες παρατηρήσεις και διακριτικές συμβουλές της ήταν αυτές που κατέστησαν δυνατή την περαίωση αυτής της διπλωματικής εργασίας. Επίσης, οφείλω ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη στην οικογένειά μου, που με κατανόηση και υπομονή στάθηκε δίπλα μου και με στήριξε όχι μόνο κατά τη διάρκεια της συγγραφής της διπλωματικής, αλλά και σε όλη τη διαδρομή του μεταπτυχιακού.

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία εξετάζει την εικόνα των Μικρασιατών προσφύγων, έτσι όπως αυτή αποτυπώθηκε από τον Τύπο της Πάτρας κατά την περίοδο από το 1922 έως το 1926. Αξιοποιείται η εφημερίδα *Νεολόγος*, το σημαντικότερο δημοσιογραφικό έντυπο της πόλης, και ευρύτερα της Δυτικής Ελλάδας και της Πελοποννήσου κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, με φιλική τοποθέτηση προς τη βενιζελική πλευρά. Πρόκειται για μία εμβληματική εφημερίδα της Πάτρας, την μακροβιότερη της πόλης, καθώς εξακολουθεί να κυκλοφορεί έως και σήμερα. Η Πάτρα, ως σημαντικό λιμάνι και αστικό κέντρο με έντονη οικονομική δραστηριότητα κατά την εν λόγω περίοδο, αποτέλεσε κομβικό σημείο υποδοχής και διασποράς των προσφύγων, ενώ υπήρξε επίσης μία πόλη με σημαντικό αριθμό εσωτερικών και ξένων μεταναστών.

Η εργασία προσεγγίζει τον Τύπο όχι ως ένα μέσο αποτύπωσης των προσφύγων ή της κοινωνικής και πολιτικής ζωής της Πάτρας, αλλά ως ένα ισχυρό μέσο παραγωγής λόγου και διαμόρφωσης στάσεων και ιδεών. Μέσα από τη συστηματική αποδελτίωση των φύλλων του *Νεολόγου* και την ανάλυση ποικίλων δημοσιευμάτων (άρθρων, αγγελιών, παρεμβάσεων αναγνωστών κλπ.), αντανακλώνται οι κυρίαρχες αναπαραστάσεις των Μικρασιατικών προσφύγων αλλά και το αφήγημα με το οποίο επιχειρήθηκε η ένταξή τους στην τοπική κοινωνία.

Η παρούσα εργασία δείχνει ότι ο *Νεολόγος* συνέβαλε καθοριστικά στην αναπαραγωγή και τη συγκρότηση του εθνικού αφηγήματος που αποδεχόταν τους πρόσφυγες υπό όρους που καθορίζονταν από τις στοχεύσεις του κράτους κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, μετατοπίζοντας ταυτόχρονα την ευθύνη από τις κρατικές δομές προς τους ίδιους τους πρόσφυγες.

Λέξεις-κλειδιά: Μικρασιατική Καταστροφή, πρόσφυγες, μεσοπόλεμος, τοπικός Τύπος, Πάτρα

Abstract

The present master's thesis examines the image of the Asia Minor refugees as presented in the Patras press during the period 1922–1926. It draws on the newspaper *Neologos*, the most important journalistic publication of the city and, more broadly, of Western Greece and the Peloponnese during the interwar period. Patras, as a major port city and urban centre with intense economic activity at the time, constituted a key point for the reception and redistribution of refugees, while it was also a city with a significant presence of foreign and internal migrants.

The thesis approaches the press not as a medium that merely reflects refugees or the social and political life of Patras, but as a powerful mechanism for the production of discourse and the shaping of attitudes and ideas. Through the systematic examination of issues of *Neologos* and the analysis of a wide range of published material (articles, advertisements, readers' letters, etc.), the study highlights the dominant representations of the Asia Minor refugees, as well as the terms under which their integration into local society—and, by extension, into national society—was pursued.

This thesis demonstrates that *Neologos* played a decisive role in reproducing and shaping the national narrative that accepted refugees under terms defined by the state's objectives during the interwar period, while simultaneously shifting responsibility from state structures onto the refugees themselves.

Keywords: Asia Minor Catastrophe, refugees, interwar period, local press, Patras.

Πίνακας περιεχομένων

<i>Περίληψη</i>	4
<i>Abstract</i>	5
<i>Εισαγωγή</i>	7
<i>Κεφάλαιο 1: Η άφιξη των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής στην Πάτρα</i>	12
1.1 Η αποτύπωση ενός εθνικού δράματος	12
1.2. Το πρόβλημα της στέγασης.....	15
<i>Κεφάλαιο 2: Φιλανθρωπία και κοινωνική αλληλεγγύη</i>	18
2.1. Οι πρωτοβουλίες υπέρ των προσφύγων μέσα από τον <i>Νεολόγο</i>	18
2.2. Η φιλανθρωπία ως μέσο εκτόνωσης της κοινωνικής έντασης.....	22
<i>Κεφάλαιο 3: Οι επικίνδunami «άλλοι» και οι κανόνες της ένταξης των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία</i>	27
3.1. Η εργασία ως όρος ένταξης στην ελληνική κοινωνία	27
3.2. Οι φόβοι των γηγενών και η υγειονομική πειθαρχία	33
3.3. Οι πρόσφυγες ως πολίτες	36
<i>Κεφάλαιο 4: Σχετικά με την πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων</i>	40
<i>Κεφάλαιο 5: Η κοινωνική ζωή και οργάνωση των προσφύγων</i>	46
<i>Συμπεράσματα</i>	52
<i>Βιβλιογραφία</i>	57

Εισαγωγή

Η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 αποτελεί ένα από τα κορυφαία γεγονότα που σημάδεψαν με διάφορους τρόπους την ελληνική κοινωνία κατά τον εικοστό αιώνα. Η βίαιη εκδίωξη των ελληνικών πληθυσμών από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη και η συνακόλουθη άφιξη περισσότερων από ένα εκατομμύριο προσφύγων στη χώρα¹ οδήγησαν σε πρωτόγνωρες και ραγδαίες δημογραφικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές μεταβολές. Η χώρα κλήθηκε, μέσα σε συνθήκες που χαρακτηρίζονταν από μεγάλη πολιτική αστάθεια και οικονομική ένδεια – ασφαλώς εξαιτίας του πολέμου και της επακόλουθης ήττας – να απορροφήσει έναν πληθυσμό που αντιστοιχούσε περίπου στο ένα τέταρτο του μέχρι τότε συνολικού πληθυσμού της. Οι συνέπειες αυτής της διαδικασίας δεν είχαν να κάνουν μόνο με τα επείγοντα ζητήματα της αποκατάστασης των προσφύγων. Η κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων και η πολιτική τους συμπεριφορά στο άμεσο μάλλον ήταν επίσης ζητήματα μεγάλης σημασίας.

Ο προσφυγικός πληθυσμός αποτελούνταν σε μεγάλο βαθμό από ηλικιωμένους, γυναίκες και παιδιά, καθώς πολλοί άνδρες είχαν χαθεί στη Μικρά Ασία. Η πλειοψηφία των προσφύγων, σε ποσοστό 54%, αναζήτησαν καταφύγιο στα ελληνικά αστικά κέντρα, ενώ το 46% εγκαταστάθηκαν σε περιοχές της υπαίθρου, κυρίως στη Βόρεια Ελλάδα. Επρόκειτο για μια θεμελιώδη πληθυσμιακή αλλαγή, η οποία έμελλε να καθορίσει τη φυσιογνωμία των ελληνικών πόλεων κατά τη μεσοπολεμική περίοδο. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Λιάκος, «στα 1928, στις πόλεις με περισσότερους από 20.000 κατοίκους, τον πληθυσμό αποτελούσαν τρεις ομάδες, σχεδόν ισότιμα κατανομημένες: γηγενείς 35%, εσωτερικοί μετανάστες 33,35% και πρόσφυγες 31,7%»². Η άφιξη των προσφύγων επιτάχυνε με πολύ γρήγορους ρυθμούς τη

¹ Ο συνολικός αριθμός των προσφύγων από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη που έφτασαν στην Ελλάδα μετά το 1922 υπολογίστηκε σε 1.325.217 άτομα (Paschalis Kitromilides και Alexis Alexandris, “Ethnic survival, nationalism and forced migration: The historical demography of the Greek community of Asia Minor at the close of the Ottoman era,” *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 5 (1984), σ. 34).

² Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1993, σ. 32-33.

διαδικασία αστικοποίησης της Ελλάδας, με τις πόλεις και τις κωμοπόλεις της χώρας να αυξάνουν τον πληθυσμό τους, κατά μέσο όρο, σε ποσοστό μεγαλύτερο του 50%³.

Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στην πόλη της Πάτρας, ένα από τα σημαντικότερα αστικά κέντρα της χώρας κατά τον Μεσοπόλεμο, το οποίο δέχθηκε σημαντικό αριθμό Μικρασιατών προσφύγων. Αφού φτάνουν μαζικά με πλοία στο λιμάνι του Πειραιά, πολλοί πρόσφυγες, όσοι δεν πρόκειται να εγκατασταθούν στην Αθήνα και την υπόλοιπη Αττική, στη συνέχεια διεκπεραιώνονται με διάφορους τρόπους και μέσω διαφόρων δρομολογίων προς την υπόλοιπη Ελλάδα. Η Πάτρα, λόγω της εύκολης σύνδεσης και της σχετικά μικρής απόστασής της από την Αθήνα και τον Πειραιά, γίνεται η πόλη που θα λειτουργήσει ως κέντρο διασποράς για το υπόλοιπο της Πελοποννήσου, αλλά και την Ήπειρο. Ένα χρόνο μετά την Καταστροφή, ο αριθμός των προσφύγων στην πόλη κυμαινόταν ανάμεσα στις εννιά και τις δέκα χιλιάδες⁴. Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, ο αριθμός των προσφύγων στην Πάτρα είχε σταθεροποιηθεί στις 7.000 περίπου, σε σύνολο περίπου 65.000 κατοίκων⁵.

Η Πάτρα, ως μια πόλη με έντονη οικονομική και εμπορική δραστηριότητα κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, προσφέρει ένα πρόσφορο πεδίο για τη μελέτη της κοινωνικής ένταξης των προσφύγων, των εντάσεων που αναπτύχθηκαν μεταξύ γηγενών και νεοφερμένων, αλλά και των αντιλήψεων σχετικά με τους πρόσφυγες, έτσι όπως αυτές διατυπώνονται και ταυτόχρονα κατασκευάζονται μέσω του Τύπου.

Βασική πηγή της έρευνας που διεξάγεται στο πλαίσιο αυτής της διπλωματικής εργασίας αποτελεί η καθημερινή πατρινή εφημερίδα *Νεολόγος*, η οποία, κατά την υπό εξέταση περίοδο (1922-1926), συνιστούσε το σημαντικότερο δημοσιογραφικό έντυπο της Δυτικής Ελλάδας και της Πελοποννήσου. Έχοντας ιδρυθεί το 1894 από τον Ιωάννη Π. Παπανδρόπουλο, η εφημερίδα πουλούσε χιλιάδες φύλλα, ακόμη και στην Αθήνα. Καθ' όλη την περίοδο από το 1912 έως το 1936, η εφημερίδα *Νεολόγος* υποστήριξε σταθερά τον Ελευθέριο Βενιζέλο και την παράταξή του, χωρίς ωστόσο να υιοθετήσει έναν ακραίο λόγο. Σε γενικές γραμμές, η εφημερίδα καθιερώθηκε ως «σοβαρή» και αξιόπιστη, με αποτέλεσμα να «αποτελεί πολύτιμη πηγή για την πολιτική και κοινωνική

³ Αναστάσης Γκίκας, *Ρήξη και ενσωμάτωση. Συμβολή στην ιστορία του εργατικού-κομμουνιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου, 1918-1936*, Σύγχρονη Εποχή, 2010, σ. 59.

⁴ «Εγκώμια πατρικής φιλοξενίας: Τι γράφει η *Εφημερίς των Ελλήνων* εν Παρισίοις. Η δράσις των Πατρινών υπέρ των προσφύγων», *Νεολόγος*, 4 Ιανουρίου 1923.

⁵ Λευτέρης Χρ. Μαρινέλλης, *Οι πρόσφυγες στην Πάτρα*. Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αχαΐας, 2000, σ. 38.

ιστορία της Πάτρας»⁶. Αξίζει να σημειωθεί ότι ως βενιζελική, φιλοκυβερνητική εφημερίδα, ο *Νεολόγος*, αφενός εξέφραζε τις επιδιώξεις και τις στοχεύσεις του κράτους σχετικά με τους πρόσφυγες και ταυτόχρονα λειτουργούσε ως ένας ισχυρός μηχανισμός διαμόρφωσης των στάσεων και των αντιλήψεων των αναγνωστών του. Θα πρέπει, εξάλλου, να σημειωθεί εισαγωγικά ότι η παρούσα διπλωματική εργασία δεν προσεγγίζει τον Τύπο ως ένα μέσο που απλώς αντανακλά τις κοινωνικές και πολιτικές πραγματικότητες. Αντιθέτως, υιοθετεί μια κριτική θεώρηση του Τύπου ως ιστορικής πηγής, αναγνωρίζοντας τον ρόλο του ως πεδίου παραγωγής ιδεολογίας, πολιτικής νομιμοποίησης και κοινωνικής πειθάρχησης.

Βασικός στόχος αυτής της εργασίας είναι να αναδείξει τους τρόπους με τους οποίους ο πατρινός Τύπος, και συγκεκριμένα ο *Νεολόγος*, συνέβαλε στη συγκρότηση της εικόνας των Μικρασιατών προσφύγων και στη διαμόρφωση των όρων της κοινωνικής τους ένταξης. Στο πλαίσιο αυτού του γενικού στόχου, η εργασία επιχειρεί να απαντήσει στα ακόλουθα βασικά ερευνητικά ερωτήματα:

- α) Πώς αναπαρίστανται οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στον πατρινό Τύπο κατά την περίοδο 1922-1926;
- β) Δεδομένης της ευρείας αναγνωσιμότητας της εφημερίδας, με ποιους τρόπους ο *Νεολόγος* συμβάλλει στη διαμόρφωση αντιλήψεων σχετικά με την ένταξη των προσφύγων στην τοπική και εθνική κοινωνία;
- γ) Τι μπορεί να αποκαλύψει ο *Νεολόγος* σχετικά με τους ίδιους τους πρόσφυγες και τις προσπάθειες που κατέβαλαν προκειμένου να ενταχθούν στη νέα τους πατρίδα;
- δ) Σε ποιο βαθμό, μέσα από τις σελίδες του *Νεολόγου*, εντοπίζονται γενικότερες τάσεις, που έχουν αναδειχθεί από τη βιβλιογραφία και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας που υποδέχτηκαν πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής;

Μεθοδολογικά, η παρούσα εργασία βασίζεται στη συστηματική αποδελτίωση των φύλλων του *Νεολόγου* από το 1922 έως το 1926. Η ανάλυση εστιάζει κατά βάση στον λόγο, το ύφος και τα νοήματα που παράγονται μέσα από τα άρθρα, τις ειδήσεις, τις αγγελίες ή τις παρεμβάσεις αναγνωστών μέσα από επιστολές τους στην εφημερίδα. Παράλληλα, έγινε προσπάθεια ώστε η ανάλυση του εντύπου να συσχετίζεται συνεχώς

⁶ Νίκος Ε. Πολίτης, «Νεολόγος Πατρών», *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου. Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες. Τόμος Τρίτος Α-Π*, επιμ. Λουκία Δρούλια και Γιούλα Κουτσοπανάγου, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008, σ. 302-303.

με τη δευτερεύουσα βιβλιογραφία τη σχετική με τους πρόσφυγες, και ευρύτερα την πολιτική και κοινωνική ιστορία του ελληνικού Μεσοπολέμου.

Αξιίζει, εξάλλου, να σημειωθεί ότι πολλές ειδήσεις που αφορούν στο προσφυγικό ζήτημα βρέθηκαν στο επίκεντρο της τοπικής δημοσιογραφικής επικαιρότητας και πολύ συχνά βρήκαν θέση στα πρωτοσέλιδα του *Νεολόγου*, ως κύρια άρθρα της εφημερίδας ή και ως άρθρα γνώμης των συνεργατών της, γεγονός που δείχνει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του αναγνωστικού κοινού για αυτή τη θεματική. Στις εσωτερικές σελίδες φιλοξενήθηκαν αρκετές φορές επίσημες ανακοινώσεις, επιτόπια ρεπορτάζ ή και επιστολές αναγνωστών σε θέματα σχετικά με την παρουσία των Μικρασιατών προσφύγων στην Πάτρα. Επίσης, μέσα από ειδικές στήλες της εφημερίδας επιχειρήθηκε να καλυφθούν οι πρακτικές ανάγκες των νεοαφιχθέντων. Αυτό συνέβη με τη στήλη «Υπέρ των Προσφύγων», όπου σε καθημερινή βάση παρουσιάζονταν οι χρηματικές συνεισφορές των γηγενών πολιτών ή φορέων υπέρ των προσφύγων, καθώς και με τη στήλη «Μικραϊ Ειδήσεις», στην οποία αναρτώνταν είτε θέσεις εργασίας που απευθύνονταν κυρίως σε πρόσφυγες (με τη σημείωση «Προτιμάται πρόσφυξ») είτε, αντίστροφα, εκδηλώσεις ενδιαφέροντος προσφύγων για εύρεση εργασίας.

Η επιλογή των ετών 1922-1926 έγινε στη βάση της αντίληψης ότι η τετραετία αυτή μπορεί να ιδωθεί ως μία ενιαία χρονική περίοδος, η οποία αρχίζει ασφαλώς με τα γεγονότα της κατάρρευσης του μικρασιατικού μετώπου, της Μικρασιατικής καταστροφής και της μαζικής άφιξης των προσφύγων και ολοκληρώνεται με την πτώση της δικτατορίας Παγκάλου και την έναρξη μιας νέας, περισσότερο ομαλής περιόδου διακυβέρνησης.

Η εργασία δομείται σε πέντε κεφάλαια. Το πρώτο από αυτά εστιάζει στην άφιξη των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής στην Πάτρα και στους τρόπους με τους οποίους το γεγονός αυτό αποτυπώθηκε στις σελίδες του *Νεολόγου*. Δίνεται έμφαση στη δραματική αποτύπωση του εν εξελίξει εθνικού δράματος, αλλά και στο φλέγον πρόβλημα της στέγασης. Το δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται στις φιλανθρωπικές πρωτοβουλίες και τις εκφράσεις της κοινωνικής αλληλεγγύης στην πόλη και ταυτόχρονα συνδέει τη φιλανθρωπική δράση με τη διαχείριση της προσφυγικής κρίσης και την προσπάθεια για τη διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης. Το τρίτο κεφάλαιο αναλύει τη σταδιακή μετατόπιση των κυρίαρχων λόγων προς την κατασκευή των προσφύγων ως «επικίνδυνων άλλων», ενώ αναδεικνύονται επίσης τα βασικά ρατσιστικά στερεότυπα εναντίον των Μικρασιατών προσφύγων. Το τέταρτο κεφάλαιο

της εργασίας επικεντρώνεται στην πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων, η οποία προβάλλεται και ταυτόχρονα επιχειρείται να διαμορφωθεί μέσα από τις σελίδες του φιλοβενιζελικού και αντιμοναρχικού *Νεολόγου*. Τέλος, το πέμπτο κεφάλαιο εξετάζει μερικές από τις μορφές της κοινωνικής οργάνωσης των προσφύγων στην Πάτρα, που όπως συνέβη και στην υπόλοιπη Ελλάδα, αποτέλεσαν βασικές στρατηγικές για τη συνέχιση των ζώων τους στη νέα τους πατρίδα.

Η εργασία συνδέεται με τη Δημόσια Ιστορία, καθώς μελετά τον Τύπο όχι μόνο ως ιστορική πηγή αλλά ως έναν διαμορφωτή αντιλήψεων, στάσεων και συμπεριφορών απέναντι στους πρόσφυγες στην τοπική κοινωνία της Πάτρας. Η διερεύνηση του Τύπου επιτρέπει επίσης να αναδειχθούν οι αναπαραστάσεις των προσφύγων, οι οποίες έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση μιας συγκεκριμένης δημόσιας μνήμης για τη Μικρασιατική Καταστροφή και τη μαζική άφιξη των ελληνικών πληθυσμών της Τουρκίας στην Ελλάδα.

Κεφάλαιο 1: Η άφιξη των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής στην Πάτρα

1.1 Η αποτύπωση ενός εθνικού δράματος

Καθ' όλο τον μήνα Σεπτέμβριο 1922, τα όσα συμβαίνουν στη Σμύρνη και στη συνέχεια η μαζική άφιξη των προσφύγων μονοπωλούν σχεδόν το περιεχόμενο των ελληνικών εφημερίδων. Ο *Νεολόγος*, ως η πλέον επιδραστική εφημερίδα της Πελοποννήσου και της Δυτικής Ελλάδας, καλύπτει τα γεγονότα κυρίως με αναμεταδόσεις από ξένα ειδησεογραφικά πρακτορεία. Στις 2 Σεπτεμβρίου, για παράδειγμα, στην εφημερίδα κυριαρχεί ο τίτλος «Πρωτοφανείς θηριωδίες εν Σμύρνη. Άφηγήσεις προσφύγων και Άμερικανών», ενώ στην τρίτη σελίδα γίνεται λόγος για τον μαρτυρικό θάνατο του μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσοστόμου⁷.

Τα πρωτοσέλιδα του *Νεολόγου* κατά τον μήνα Σεπτέμβριο του 1922 αναγγέλλουν τις αθρόες αφίξεις προσφύγων. Έτσι, γνωστοποιείται ότι οι πρώτοι δύο χιλιάδες πρόσφυγες φτάνουν στην Πάτρα από τη Χίο, με το πλοίο «Παρνασσός», στις 20 Σεπτεμβρίου 1922⁸. Ακολουθεί η άφιξη του πλοίου «Αγγελική», με 1.200 πρόσφυγες⁹, την επόμενη ημέρα, ενώ στις 22 Σεπτεμβρίου φτάνει το πλοίο «Λιβόρνο», το οποίο μεταφέρει περίπου πέντε χιλιάδες ανθρώπους¹⁰. Στις 29 Σεπτεμβρίου, φτάνει από τη Μυτιλήνη το πλοίο «Έλενα» με 793 πρόσφυγες¹¹, ενώ ακολουθεί η άφιξη, επίσης από τη Μυτιλήνη, του πλοίου «Καύκασος» με 700 πρόσφυγες¹².

Επιπλέον, λίγους μήνες αργότερα, στις 23 Δεκεμβρίου, γνωστοποιείται ότι το πλοίο «Ιωάννης» έφερε στο λιμάνι της Πάτρας 6.000 επιβαίνοντες. Όπως αναφέρεται στην τρίτη σελίδα του φύλλου, από αυτούς οι χίλιοι αποβιβάστηκαν στην πόλη, προκειμένου να αποσταλούν «εις τας διαφόρους επαρχίας», ενώ οι υπόλοιποι μεταφέρθηκαν στο Ναύπλιο¹³.

⁷ *Νεολόγος*, 2 Σεπτεμβρίου 1922.

⁸ *Νεολόγος*, 20 Σεπτεμβρίου 1922.

⁹ *Νεολόγος*, 22 Σεπτεμβρίου 1922.

¹⁰ *Νεολόγος*, 23 Σεπτεμβρίου 1922.

¹¹ *Νεολόγος*, 29 Σεπτεμβρίου 1922.

¹² *Νεολόγος*, 8 Οκτωβρίου 1922.

¹³ *Νεολόγος*, 24 Δεκεμβρίου 1922.

Οι συνεχείς αναφορές στην Καταστροφή και τα πλοία που μεταφέρουν στην πόλη τους πρόσφυγες συνοδεύονται συχνά από θρήνους για την τύχη του μικρασιατικού ελληνισμού. Στις 19 Σεπτεμβρίου, για παράδειγμα, παρατίθεται στο φύλλο του *Νεολόγου* ένας λόγος που εκφωνήθηκε στον ναό της Παντανάσσης από τον καθηγητή Γ. Χαραλάμπους, όπου περιγράφεται με θρησκευτικό, λυρικό και θρηνητικό ύφος η απώλεια της αγαπημένης γης της Ιωνίας¹⁴. Η εφημερίδα επιλέγει να δημοσιεύσει τον λόγο αυτό στο πρωτοσέλιδό της, δίνοντας έτσι έμφαση στην εικόνα ενός αληθινού εθνικού δράματος, το οποίο άλλωστε εδράζεται στην κεντρική θέση που κατείχε η Μικρά Ασία στο ελληνικό εθνικό φαντασιακό ήδη από τον δέκατο ένατο αιώνα¹⁵.

Κατά το πρώτο διάστημα, το ύφος των άρθρων που αναφέρεται στους πρόσφυγες που φτάνουν στην πόλη έχει δραματικό τόνο. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα που ακολουθεί, όπου μία δεκαμελής προσφυγική οικογένεια εμφανίζεται στους δρόμους της πόλης και προκαλεί την περιέργεια των περαστικών. Πρόκειται για ένα επιτόπιο ρεπορτάζ, το οποίο επίσης δημοσιεύεται στην πρώτη σελίδα του φύλλου:

Μία προσφυγική οικογένεια, [...] θύμα και αυτή της τελευταίας Κεμαλικής θηριωδίας, έκαμε προχθές την θλιβεράν εμφάνισίν της εις τας οδούς των Πατρών. Η δυστυχής μήτηρ, κάτωχρος, με δάκρυα εις τους οφθαλμούς και τεταραγμένην την φωνήν, απήντα εις τας σχετικές ερωτήσεις περιέργων πολιτών περί της τραγικής αυτών περιπετείας¹⁶.

Η δραματική εικόνα της κατάστασης των προσφύγων, έτσι όπως αποτυπώνεται μέσα από τις στήλες του *Νεολόγου*, συμπληρώνεται από τη δημοσίευση εναγώνιων εκκλήσεων που αφορούν την αναζήτηση συγγενικών προσώπων: «Παρακαλείται ο γνωρίζων τι περί του Δημητρίου Δεληγιαννάκη πρόσφυγος εκ του χωρίου Κόλντερη Σμύρνης να πληροφορήση την σύζυγόν του Θεώνην Δεληγιαννάκη (διεύθυνσις Κ. Βουτσινάς συνοικία Αγίου Διονυσίου)»¹⁷. Τέτοιες αγγελίες δημοσιεύονται πολύ συχνά στη στήλη της εφημερίδας με τίτλο «Μικραί Ειδήσεις».

Εκτός από το δράμα των ελληνικών πληθυσμών της Τουρκίας που φτάνουν κατά κύματα στην Ελλάδα, την εφημερίδα απασχολεί επίσης το ζήτημα της επιστροφής των εφένδρων αξιωματικών και στρατιωτών. Αυτή η είδηση έχει ξεχωριστό ενδιαφέρον,

¹⁴ «Λόγος εκφωνηθείς εν τω ναώ Παντανάσσης υπό Γ. Χαραλάμπους καθηγητού», *Νεολόγος*, 19 Σεπτεμβρίου 1922.

¹⁵ Haris Exertzoglou, "Children of memory: narratives of the Asia Minor Catastrophe and the making of refugee identity in interwar Greece," *Journal of Modern Greek Studies* 34.2 (2016), σ. 343.

¹⁶ «Το ρεπορτάζ. Από την τραγωδίαν», *Νεολόγος*, 11 Σεπτεμβρίου 1922.

¹⁷ *Νεολόγος*, 14 Σεπτεμβρίου 1922.

καθώς πολλές οικογένειες της Παλαιάς Ελλάδας αναζητούν να μάθουν με αγωνία την τύχη των δικών τους που συμμετείχαν στην Μικρασιατική εκστρατεία του 1919-1922: «Χθες την 3^{ην} μ.μ. κατέπλευσεν εκ Χίου το ατμόπλοιον Αθήναι με 700 στρατιώτας του Μετώπου. Εις Πάτρας απεβιβάσθησαν οι καταγόμενοι εκ του νομού Αχαϊοήλιδος και Αιτωλοακαρνανίας, οι δε λοιποί καταγόμενοι εκ των Ιονίων νήσων ανεχώρησαν την νύκτα δια του αυτού ατμοπλοίου»¹⁸.

Οι δραματικοί τόνοι δεν υποχωρούν κατά το επόμενο διάστημα. Ιδιαίτερα κατά την περίοδο των εορτών Χριστουγέννων μια σειρά από άρθρα και παρεμβάσεις αναγνωστών που αναφέρονται στους πρόσφυγες επιχειρούν να ευαισθητοποιήσουν το κοινό της πόλης σχετικά με την τύχη των ομοεθνών τους από την Ανατολή. Τις παραμονές της Πρωτοχρονιάς του 1923, για παράδειγμα, ένας αναγνώστης περιγράφει με εύγλωττο τρόπο την κατάσταση των προσφύγων που είναι αναγκασμένοι να κοιμούνται στον δρόμο, στο κέντρο της πόλης, στην Πλατεία Όλγας, και προτείνει να τους παραχωρηθεί προσωρινά στέγη σε κάποια εκκλησία ή στα καταστήματα της περιοχής¹⁹. Κάποια κείμενα, παρεμβάσεις αναγνωστών που αναφέρονται στο δράμα των νεοφερμένων, έχουν ακόμη και λογοτεχνικό χαρακτήρα. Σε ένα τέτοιο κείμενο, με τίτλο «Ιστορία του μέλλοντος», που υπογράφεται από το ψευδώνυμο «Κουνούπι» μιλάει για μια οικογένεια που περνά την Πρωτοχρονιά μέσα στο κρύο, την ώρα που οι γηγενείς κάτοικοι της πόλης γιορτάζουν στα σπίτια τους. Κάτω από το μπαλκόνι του αφηγητή βρίσκεται μια οικογένεια, που την προηγούμενη ημέρα έχασε το άρρωστο παιδί της, ενώ τώρα ετοιμάζεται να πεθάνει και ο παππούς, ο οποίος κάποτε ήταν σπουδαίος και έχαιρε μεγάλου σεβασμού στη μικρασιατική κοινωνία²⁰. Οι δραματικές αναφορές στους πρόσφυγες πρόκειται να είναι συχνές και κατά τις επόμενες εορταστικές περιόδους έως το 1926²¹. Το πνεύμα της χριστιανικής αλληλεγγύης επιβάλλει τρόπον τινά το ενδιαφέρον και την κινητοποίηση υπέρ των προσφύγων, των οποίων τα προβλήματα θα εξακολουθήσουν να είναι εξαιρετικά πιεστικά για αρκετά χρόνια μετά την άφιξή τους.

¹⁸ *Νεολόγος*, 8 Σεπτεμβρίου 1922.

¹⁹ Κύρος Ρώνης, «Στέγασις των προσφύγων», *Νεολόγος*, 30 Δεκεμβρίου 1922.

²⁰ «Ιστορία του μέλλοντος», *Νεολόγος*, 1η Ιανουαρίου 1923.

²¹ Καλλιόπη Διαμαντοπούλου, «Προσφυγικά Χριστούγεννα», *Νεολόγος*, 25 Δεκεμβρίου 1924.

1.2. Το πρόβλημα της στέγασης

Από την πρώτη στιγμή, οι ελληνικές αρχές βρέθηκαν αντιμέτωπες με το πιεστικότερο πρόβλημα της στέγασης των προσφύγων. Γρήγορα έγινε αντιληπτό ότι ο αριθμός των ανθρώπων που έφταναν ήταν υπερβολικά μεγάλος και τα μέσα που είχε στη διάθεσή του το ελληνικό κράτος πολύ περιορισμένα²². Οι πρώτοι πρόσφυγες που έφτασαν στην Πάτρα εγκαταστάθηκαν «σε αποθήκας κειμένας παρά το Τελωνείον και παρά την τελωνειακήν οδόν», ενώ τα μέλη του Εισαγωγικού Συλλόγου της πόλης έκαναν περιοδεία στις συνοικίες της πόλης «προς συλλογήν ιματισμού και υποδήσεως»²³.

Η εφημερίδα έθιξε από νωρίς το επείγον ζήτημα της στέγασης. Σε πρωτοσέλιδό του, έγραφε χαρακτηριστικά ο *Νεολόγος*, επισημαίνοντας τόσο τη δυσφορία των Πατριτών όσο και την κατάσταση των προσφύγων, οι οποίοι αναγκάζονται να κοιμούνται σε υπαίθριους χώρους, χωρίς καν να έχουν τα απαραίτητα σκεπάσματα:

Οι αποβιβασθέντες ανέρχονται εις 5.000 είνε δε σχεδόν όλοι ρακένδυτοι και ημίγυμνοι. Πλην μετά μεγίστης δυσκολίας [η Αστυνομική αρχή] κατώρθωσε να στεγάση τους ημίσεις εκ τούτων, καθόσον η Διοικητική Αρχή δεν είχε δυστυχώς λάβει τα προσήκοντα μέτρα, πράγμα το οποίον εκίνησε την δυσφορίαν πλείστων συμπολιτών, οίτινες ελθόντες εις τα γραφεία μας διεμαρτύροντο δια την ατελή ενέργειαν, αποτέλεσμα της οποίας υπήρξε να κοιμώνται πολλά δυστυχή θύματα έξωθι του σχολείου Καρανικολού χαμαί επί του πλακοστρώτου²⁴.

Πάντως, η πρακτική της επείγουσας αναζήτησης ρούχων για τους πρόσφυγες θα συνεχιστεί και το αμέσως επόμενο διάστημα, υπό την εποπτεία του παραρτήματος Πάτρας της Κεντρικής Επιτροπής Περιθάλψεως προσφύγων²⁵.

Οι πρόσφυγες βρήκαν αρχικά καταφύγιο σε σχολεία και άλλους δημόσιους χώρους. Με την άφιξη του μεγαλύτερου προσφυγικού κύματος, τον Σεπτέμβριο του 1922, η κατάσταση επιδεινώθηκε με αποτέλεσμα να κοιμούνται πολλοί έξω από τα σχολεία Στρούμπειο Καρανικολού ή κάτω από τις στοές του κέντρου της πόλης, στις πλατείες Γεωργίου και Όλγας. Άλλοι, βρήκαν καταφύγιο σε παλιά βαγόνια στον σιδηροδρομικό σταθμό του Αγίου Διονυσίου, όπου μέχρι τότε ζούσαν Πόντιοι

²² Eleni Kyramargiou, "Refugees of the 1923 population exchange between Turkey and Greece: Greek efforts for integration and assimilation," *The Routledge Handbook on Contemporary Turkey*, επιμ. Joost Jongerden, Routledge, 2021, σ. 54-55.

²³ *Νεολόγος*, 22 Σεπτεμβρίου 1922.

²⁴ *Νεολόγος*, 23 Σεπτεμβρίου 1922.

²⁵ *Νεολόγος*, 3 Οκτωβρίου 1922.

πρόσφυγες, ενώ επιτάχθηκαν και τα δύο γυμνάσια αρρένων της Πόλης²⁶. Οι συνθήκες διαβίωσης ήταν πολύ σκληρές και ανθυγιεινές, ενώ πολύ σύντομα άρχισαν να διατυπώνονται παράπονα από κατοίκους της πόλης, όπως φαίνεται και από το παραπάνω δημοσίευμα της 23ης Σεπτεμβρίου 1922.

Ιδιαίτερα δυσαρεστημένοι ήταν οι γονείς των μαθητών που φοιτούσαν στα επιταχθέντα σχολεία, καθώς έβλεπαν τα παιδιά τους να στερούνται των σχολικών αιθουσών: «Βεβαίως επιβεβλημένον καθήκον μας είναι η στέγασις των δυστυχών αυτών υπάρξεων, πράγμα το οποίον ηδύνατο να γίνη χωρίς να ζημιωθούν τα παιδιά μας, εάν αντί των σχολείων επιτάσσοντο τα θέατρα, κινηματογράφος κλπ. και αυτό το παρά την πλατείαν αγίου Γεωργίου παλαιόν οίκημα του Δήμου»²⁷.

Λίγους μόνο μήνες μετά την άφιξη των προσφύγων στην Πάτρα, στις αρχές Φεβρουαρίου 1923, η Λιμενική Επιτροπή συνεδρίασε με θέμα την κατασκευή παραπηγμάτων για την εγκατάσταση των προσφύγων «εκτός της πόλεως»²⁸. Επρόκειτο για σχεδιασμό του κεντρικού κράτους, στην υλοποίηση του οποίου συνεισέφεραν επίσης ιδιώτες μέσω εράνων²⁹. Σε κάθε περίπτωση, στόχος ήταν η αποσυμφόρηση του κέντρου της πόλης³⁰, ενώ τον επόμενο χρόνο άρχισαν να εντείνονται οι προετοιμασίες για την κατασκευή «προσφυγικού συνοικισμού»³¹, στο πλαίσιο του οποίου προβλεπόταν επίσης η ίδρυση σχολείου για τους «προσφυγόπαιδες»³².

Τον Σεπτέμβριο 1924 αποφασίστηκε η ανέγερση του προσφυγικού συνοικισμού στα οικόπεδα Ρούφου, δίπλα στην περιοχή «Γύφτικα»³³, καθώς εκεί υπήρχε ακόμα ελεύθερος αναξιοποίητος χώρος για εγκατάσταση πληθυσμού. Στο βόρειο τμήμα του αστικού χώρου της Πάτρας, οι πρόσφυγες επρόκειτο στο εξής να γειτονεύουν με τους Ρομά της πόλης. Παράλληλα, η μέχρι τότε ανώνυμη οδός που διέσχιζε τον συνοικισμό ονομάστηκε «Σμύρνης» με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου³⁴. Όπως εξηγεί ο Μιτζάλης, «η συγκεκριμένη περιοχή θεωρήθηκε κατάλληλη για πολλούς λόγους: βρισκόταν σε επαφή με το σχέδιο πόλης,

²⁶ Νικόλαος Β. Μιτζάλης, *Προσφυγικά. Η συνοικία της σιωπής στην Πάτρα του Μεσοπολέμου*, Εκδόσεις GRA, 2011, σ. 13.

²⁷ «Υπόδειξις γονέων», *Νεολόγος*, 5 Οκτωβρίου 1922.

²⁸ «Κατασκευή παραπηγμάτων: Η χθεσινή συνεδρίασις της Λιμενικής Επιτροπής», *Νεολόγος*, 4 Φεβρουαρίου 1923.

²⁹ *Νεολόγος*, 5 Μαΐου 1923.

³⁰ *Νεολόγος*, 8 Μαΐου 1923.

³¹ *Νεολόγος*, 17 Απριλίου 1924.

³² *Νεολόγος*, 8 Μαΐου 1924.

³³ *Νεολόγος*, 17 Σεπτεμβρίου 1924.

³⁴ «Δημοτικόν Συμβούλιον», *Νεολόγος*, 21 Αυγούστου 1924.

αποτελούνταν κυρίως από μεγάλα και αραιοδομημένα οικόπεδα και ταυτόχρονα γειτνίαζε με ήδη υποβαθμισμένες συνοικίες εσωτερικών μεταναστών, στοιχείο που ανταποκρινόταν στις κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις της πατρινής κοινωνίας της εποχής»³⁵.

Λίγες ημέρες αργότερα ξεκίνησε η κατασκευή των κατοικιών, με εργατικό δυναμικό πρόσφυγες οικοδόμους, παρά τις έντονες αντιδράσεις των κατοίκων της συνοικίας Γύφτικα. Το 1924, οι Ρομά που κατοικούσαν επί σειρά ετών στη γειτονική περιοχή αντέδρασαν στην έναρξη των εργασιών, προκαλώντας επεισόδια και επιβραδύνοντας την πρόοδο του έργου, ενώ χρησιμοποιούσαν υποτιμητικούς χαρακτηρισμούς για τους πρόσφυγες. Οι αντιδράσεις αυτές μπορούν να ερμηνευθούν ως απόρροια του φόβου απώλειας ή περιορισμού του λειτουργικού τους χώρου εξαιτίας της εγκατάστασης των προσφύγων³⁶.

³⁵ Νικόλαος Β. Μιτζάλης, *Προσφυγικά*, σ. 33-34.

³⁶ Στο ίδιο.

Κεφάλαιο 2: Φιλανθρωπία και κοινωνική αλληλεγγύη

2.1. Οι πρωτοβουλίες υπέρ των προσφύγων μέσα από τον *Νεολόγο*

Εκτός από τα άρθρα που περιγράφουν με δραματικό τόνο τα προβλήματα των προσφύγων, από πολύ νωρίς, η εφημερίδα *Νεολόγος* λαμβάνει ενεργό μέρος στην οργάνωση φιλανθρωπικών πρωτοβουλιών με στόχο την παροχή βοήθειας στους πρόσφυγες. Ήδη από τις 6 Σεπτεμβρίου 1922, κι ενώ ο μαζικός εκτοπισμός προσφύγων από την Μικρά Ασία είναι εν εξελίξει, η εφημερίδα *Νεολόγος* αποφασίζει τη διενέργεια εράνου. Η διεύθυνση της εφημερίδας θεωρεί ότι με αυτή την πρωτοβουλία επιτελείται ένας ιερός σκοπός προς τους ομοεθνείς Μικρασιάτες και καλεί τους κατοίκους της πόλης να κινητοποιηθούν προς την ίδια κατεύθυνση. Η αλληλεγγύη προς τους εκδιωχθέντες πρόσφυγες προβάλλει ως ένα αυτονόητο καθήκον, κάτι που τονίζεται στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας:

Ανοίγομεν και ημείς κατάλογον εράνων υπέρ των εκ Μικράς Ασίας προσφύγων, των διαφυγόντων ως εκ θαύματος την Κεμαλικήν θηριωδίαν. Εάν οι συμπολίται ημών θεωρούσιν ανεπαρκή την πρωτοβουλίαν της εφημερίδος ταύτης, δια σκοπόν του οποίου η ιερότης ουδένα διαφεύγει, ας σπεύσωσι να διαθέσωσιν εκ του βαλαντίου των ό,τι έκαστος προαιρείται. Ως απαρχή του εράνου έστω η προσφορά του *Νεολόγου* Πατρών καταθέτοντος δραχμάς 250³⁷.

Έκτοτε, και για πολλούς ακόμη μήνες, η εφημερίδα δημοσιεύει σχεδόν σε καθημερινή βάση τον κατάλογο με τις εισφορές πολιτών ή διαφόρων τοπικών συλλόγων υπέρ των αναξιοπαθούντων προσφύγων, επικαλούμενη διαρκώς το «φιλόανθρωπον ήθος» των γηγενών³⁸.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται επίσης στην προβολή περιπτώσεων πολιτών που προσφέρουν ακόμα και οικήματά τους για τη στέγαση των προσφύγων. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο δημοσίευμα, που δημοσιεύεται στην πρώτη σελίδα της εφημερίδας. Εκεί ανακοινώνεται ότι ο Νικόλαος Καραγεωργίου παραχωρεί ένα ακίνητό του, ανταποκρινόμενος στην ανάγκη για βοήθεια προς τους αναξιοπαθούντες ομοεθνείς της Μικρασιατικής συμφοράς:

³⁷ *Νεολόγος*, 6 Σεπτεμβρίου 1922.

³⁸ *Νεολόγος*, 22 Σεπτεμβρίου 1922.

Χορηγώ την εν Ρίω οικίαν μου, όπως στεγασθή μία προσφυγική οικογένεια δωρεάν, ήτις και δωρεάν να νέμεται και τον εκεί μικροελαιώνα, σταφιδάμπελον και λαχανόκηπόν μου. Ελαχίστη η δωρεά μου αύτη απέναντι τόσων άλλων γενναίων, αίτινες θα επακολουθήσουν, ως ελπίζω, παρά τόσων άλλων πλουσίων συμπολιτών μας. Νικόλ. Χ. Καραγεωργίου³⁹.

Παρομοίως, ένας άλλος πολίτης εκφράζει την πρόθεσή του να παραχωρήσει σε πρόσφυγες οίκημα για στέγαση και αγροτική έκταση προς καλλιέργεια, καθώς και μηνιαίο χρηματικό ποσό για τη συντήρησή τους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι η φιλάνθρωπη πράξη επενδύεται με εθνικά επιχειρήματα, καθώς οι πρόσφυγες παρουσιάζονται ως θύματα «της θηριωδίας και βαρβαρότητος του ασπόνδου εχθρού και οίτινες υπέστησαν ταύτα δια να διατηρήσουν την θρησκείαν των και αφοσίωσιν προς την Μητέρα των Ελλάδα μας»⁴⁰.

Ας σημειωθεί ακόμη ότι στα φύλλα του *Νεολόγου* αρχίζουν, ήδη από τους πρώτους μήνες από την άφιξη των Μικρασιατών, να δημοσιεύονται επίσης αγγελίες ιδιωτών ιατρών, οι οποίοι αναγγέλλουν στο κοινό ότι θα δέχονται στο ιατρείο τους δωρεάν επισκέψεις για τους πρόσφυγες ασθενείς. Για παράδειγμα, ο παιδίατρος-παθολόγος Δ. Καλαντζόπουλος γνωστοποιεί στους Πατρινούς ότι μία ώρα την ημέρα δέχεται στο ιατρείο του «τους εκ Μικράς Ασίας πρόσφυγας αδιακρίτως και τους απόρους της πόλεως εντελώς δωρεάν»⁴¹, ενώ ο συνάδελφός του Περικλής Ι. Παναγόπουλος «απολυθείς των τάξεων του στρατού» δήλωνε ότι δέχεται δωρεάν τους πρόσφυγες και γενικά τους απόρους της πόλης⁴². Έχει προηγηθεί σχετική απόφαση του Ιατρικού Συλλόγου της Πάτρας, η οποία προβλέπει επίσης δωρεάν υπηρεσίες για τους πρόσφυγες⁴³. Σε κάθε περίπτωση, όλα αυτά τα δημοσιεύματα του *Νεολόγου* αποβλέπουν στη δημιουργία ενός κλίματος γενικευμένης αλληλεγγύης μεταξύ των κατοίκων της πόλης, ως πρώτης απάντησης στο δράμα των ομοεθνών προσφύγων που αναγκάστηκαν βίαια να εγκαταλείψουν τις εστίες τους.

Πολύ σύντομα, οι πρωτοβουλίες αλληλεγγύης υπέρ των προσφύγων αρχίζουν να οργανώνονται σε συλλογικό επίπεδο. Στα τέλη Σεπτεμβρίου 1922, σε άρθρο της εφημερίδας με τίτλο «Η συνεδρίασις του Εισαγωγικού Συλλόγου», υπογραμμίζεται η ανάγκη να παρασχεθεί βοήθεια στους πρόσφυγες, καθώς διαπιστώνεται ότι το κράτος βρίσκεται σε κακή οικονομική κατάσταση και αδυνατεί να τους περιθάψει όλους.

³⁹ *Νεολόγος*, 7 Σεπτεμβρίου 1922.

⁴⁰ *Νεολόγος*, 8 Σεπτεμβρίου 1922.

⁴¹ *Νεολόγος*, 11 Νοεμβρίου 1922.

⁴² *Νεολόγος*, 18 Νοεμβρίου 1922.

⁴³ *Νεολόγος*, 26 Σεπτεμβρίου 1922.

Γνωστοποιείται επίσης η πρόταση του προέδρου του συλλόγου Σ. Δογάνη να καταβάλλει μηνιαίο επίδομα για κάποιο χρονικό διάστημα, η οποία υπερψηφίστηκε⁴⁴. Παράλληλα, η εφημερίδα ενημερώνει τους αναγνώστες της σχετικά με την εκλογή «εργατικής» εξαμελούς επιτροπής με στόχο τη διενέργεια εράνων και τη διοργάνωση συσσιτίων για τους πρόσφυγες, καθώς και για τη σχετική κινητοποίηση του εμπορικού συλλόγου της Πάτρας «Ερμής»⁴⁵. Οι εισαγωγείς και οι έμποροι της Πάτρας, μέσω των συλλόγων τους, φαίνεται ότι ήταν ήδη εξοικειωμένοι με τις φιλανθρωπικές δράσεις⁴⁶, οι οποίες αφενός απαντούσαν στην αδυναμία του κράτους, συμβάλλοντας στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής, και αφετέρου βελτίωναν τη δημόσια εικόνα των επιχειρηματιών.

Η εργατική αλληλεγγύη, κατά το πρώτο αυτό διάστημα από την άφιξη των προσφύγων, φαίνεται ότι έχει πιο δυναμικό χαρακτήρα, τουλάχιστον ως προς τα αιτήματα που διατυπώνονται. Χαρακτηριστικό είναι το ψήφισμα του Εργατικού Κέντρου Πάτρας λίγες μόνο ημέρες μετά την άφιξη των πρώτων πλοίων. Σύμφωνα με τη σχετική ανακοίνωση, η γενική συνέλευση των αντιπροσώπων του Εργατικού Κέντρου τονίζει την κρισιμότητα των συνθηκών και προτείνει τη λήψη δραστικών μέτρων για την ανακούφιση των προσφύγων:

Η γενική συνέλευσις [...] υποδεικνύει προς τους ηγέτας της επαναστάσεως τα κάτωθι μέτρα: 1ον) Βαρείαν φορολογίαν επί των κερδών, τα οποία απεκτήθησαν κατά την διάρκειαν των πολέμων προς συντήρησιν των προσφύγων, των οικογενειών των φονευθέντων εφέδρων και των αναπήρων πολέμου. 2ον) Άμεσον επίταξιν πάντων των μεγάρων και επαύλεων των κεφαλαιοκρατών, των λεσχών, των θεάτρων και πάντων των κέντρων διασκεδάσεως διά την στέγασιν των προσφύγων⁴⁷.

Μερικές εβδομάδες αργότερα, τον Ιανουάριο 1923, ο *Νεολόγος*, αναφέρεται σε πρωτοβουλία του Εργατικού Κέντρου της Πάτρας για τη διοργάνωση συλλαλητηρίου, ένα από τα αιτήματα του οποίου ήταν η βελτίωση των όρων ζωής των προσφύγων⁴⁸. Σε αντίθεση με τους επιχειρηματίες, οι εργάτες της Πάτρας αναδεικνύουν το ταξικό περιεχόμενο της βοήθειας προς τους πρόσφυγες, ενώ προτείνουν ριζοσπαστικά μέτρα, όπως η φορολόγηση των κερδών από τον πόλεμο.

⁴⁴ *Νεολόγος*, 24 Σεπτεμβρίου 1922.

⁴⁵ Στο ίδιο.

⁴⁶ Εμπορικός & Εισαγωγικός Σύλλογος Πατρών, *Ιστορική Αναδρομή ΕΕΣΠ*, 10 Φεβρουαρίου 2017, <https://eesp.gr/index.php/blog/2017-02-23-09-00-43>

⁴⁷ «Το Εργατικόν Κέντρον Πατρών», *Νεολόγος*, 2 Οκτωβρίου 1922.

⁴⁸ «Το Εργατικόν Κέντρον θα συγκροτήση συλλαλητήριον», *Νεολόγος*, 20 Ιανουαρίου 1923.

Ο καλλιτεχνικός κόσμος της πόλης επίσης κινητοποιείται για την οργάνωση της βοήθειας προς τους πρόσφυγες και η εφημερίδα *Νεολόγος* σπεύδει να προβάλλει εξίσου έντονα αυτές τις δράσεις. Μία από τις πρώτες πρωτοβουλίες αυτού του είδους είναι η παράσταση «Η Χιονάτη» του ερασιτεχνικού ομίλου «Διονύσου», τα μέλη του οποίου απευθύνουν έκκληση προς το φιλοθεάμον κοινό της πόλης: «Ελπίζομεν ότι η κοινωνία μας θα σπεύση να προσφέρη και δια του τρόπου τούτου τον οβολόν της υπέρ των δυστύχων θυμάτων της Μικρασιατικής τραγωδίας, υπέρ ων θα δοθή η παράστασις»⁴⁹. Ο κινηματογράφος «Ζενίθ» σπεύδει να διοργανώσει παράσταση «υπέρ των προσφύγων»⁵⁰, ενώ ο Πατραϊκός Μουσικός Σύνδεσμος ανακοινώνει ότι θα διαθέσει τα έσοδα από το πρώτο για την τρέχουσα σεζόν «χορευτικόν τείον» του «υπέρ των προσφύγων»⁵¹. Μεταξύ άλλων πρωτοβουλιών, και ο Καλλιτεχνικός Όμιλος Πατρών ανεβάζει το έργο «Το Κόκκινο Πουκάμισο» του Σπύρου Μελά, στο πλαίσιο «εσπερίδος υπέρ των προσφύγων» στο Δημοτικό Θέατρο της πόλης⁵².

Η Πάτρα του Μεσοπολέμου εξακολουθεί να είναι μια πολυπολιτισμική πόλη, χαρακτηριστικό το οποίο διαμορφώθηκε ήδη κατά τον δέκατο ένατο αιώνα εξαιτίας της έντονης εμπορικής δραστηριότητας, με προϊόν αιχμής την πελοποννησιακή σταφίδα, και του λιμανιού. Από τις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες στην Πάτρα άρχισαν να αναπτύσσονται σημαντικές παροικίες ξένων εργαζομένων και επιχειρηματιών, η αγγλική, η ιταλική και η γερμανική⁵³. Σημειωτέο ότι κατά τα χρόνια μετά την ήττα του επαναστατικού κινήματος του 1848 υπολογίζεται ότι έφτασαν στην Πάτρα, μέσω των Ιονίων Νήσων, εκατοντάδες πολιτικοί πρόσφυγες από την Ιταλία⁵⁴. Σύμφωνα με τον *Νεολόγο*, οι «ξένοι» της πόλης δεν αδιαφόρησαν μπροστά στο δράμα των νεοφερμένων Ελλήνων της Ανατολής.

Μεταξύ των άλλων φορέων, εξαιρείται ιδιαιτέρως και η δράση της αγγλικής παροικίας, η οποία διακρίθηκε στην περίθαλψη των αναξιοπαθούντων προσφύγων, καθώς προσέφερε χώρο για τον καταυλισμό μερικών εξ αυτών, όπου μάλιστα οι υγειονομικές συνθήκες ήταν τόσο προσεγμένες, με αποτέλεσμα να μην παρατηρηθεί κανένα περιστατικό λοιμώδους νόσου⁵⁵. Η αγγλική παροικία είχε κινητοποιηθεί ήδη

⁴⁹ *Νεολόγος*, 9 Σεπτεμβρίου 1922.

⁵⁰ *Νεολόγος*, 24 Σεπτεμβρίου 1922.

⁵¹ *Νεολόγος*, 7 Οκτωβρίου 1922.

⁵² *Νεολόγος*, 13 Οκτωβρίου 1922.

⁵³ Αργυρούλα Αλεξανδροπούλου, *Κοινωνία, οικονομία και εκπαίδευση. Η αχαϊκή νεολαία 1863-1913*, Διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2009, σ. 50-53.

⁵⁴ Νικόλαος Β. Μιτζάλης, *Προσφυγικά*, σ. 10.

⁵⁵ *Νεολόγος*, 19 Απριλίου 1923.

από την πρώτη περίοδο της άφιξης των προσφύγων⁵⁶. Η κινητοποίηση αυτή, που επισημαίνεται μέσα από τις σελίδες του *Νεολόγου*, θα πρέπει να ενταχθεί στην ευρύτερη κινητοποίηση των αστών της Πάτρας, δεδομένου ότι πολλά μέλη της ακμάζουσας κατά τη μεσοπολεμική περίοδο αγγλικής παραιοκίας της πόλης ασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο και διατηρούσαν σημαντικούς εμπορικούς οίκους⁵⁷.

Στην οργάνωση της φιλανθρωπίας παίρνουν μέρος και άλλοι φορείς, με διεθνές κύρος και επιρροή. Στη διαχείριση της τεράστιας αυτής ανθρωπιστικής κρίσης σπεύδουν να βοηθήσουν η Κοινωνία των Εθνών, αλλά και φιλανθρωπικές οργανώσεις με κύρος και τεχνογνωσία, όπως ο Ερυθρός Σταυρός⁵⁸. Τον Ιανουάριο 1923, για παράδειγμα, ο δήμαρχος ευχαριστεί ιδιαίτερος τους προξένους Αγγλίας, ΗΠΑ και Γαλλίας στην Πάτρα, καθώς και τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό για την προσφορά τους στην περίθαλψη των προσφύγων⁵⁹.

2.2. Η φιλανθρωπία ως μέσο εκτόνωσης της κοινωνικής έντασης

Όπως εξηγεί ο Rodogno (2014) στο άρθρο του για τη δράση του Αμερικανικού και του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1922-1923, η φιλανθρωπία δεν ήταν ουδέτερη αλλά συνοδευόταν συχνά από πολιτικές στοχεύσεις⁶⁰. Μία από τις στοχεύσεις των φιλανθρώπων που ασχολήθηκαν με την ανακούφιση των προσφύγων, Ελλήνων και ξένων, ήταν η διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης σε ένα εξαιρετικά τεταμένο κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον. Όταν η Ελλάδα βίωνε την ήττα και την άφιξη των προσφύγων, τα επαναστατικά γεγονότα που σημάδεψαν το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου ήταν πολύ πρόσφατα. Εκτός από την Οκτωβριανή Επανάσταση και τη σταθεροποίηση της σοβιετικής εξουσίας, οι ηττημένες επαναστάσεις στη Γερμανία και την Ουγγαρία, καθώς και η «κόκκινη

⁵⁶ «Οι Άγγλοι διά τους πρόσφυγας», *Νεολόγος*, 9 Οκτωβρίου 1922.

⁵⁷ Αργυρούλα Αλεξανδροπούλου, *Κοινωνία, οικονομία και εκπαίδευση*, σ. 50-51.

⁵⁸ Eleni Kyramargiou, "Refugees of the 1923 population exchange between Turkey and Greece," σ. 55.

⁵⁹ *Νεολόγος*, 23 Ιανουαρίου 1923.

⁶⁰ Davide Rodogno, "The American Red Cross and the International Committee of the Red Cross' humanitarian politics and policies in Asia Minor and Greece (1922–1923)," *First World War Studies* 5.1 (2014), σ. 83-99.

διετία» 1919-1920 στην Ιταλία είχαν θορυβήσει τις ευρωπαϊκές ελίτ και είχαν προκαλέσει σοβαρές ανησυχίες σχετικά με το μέλλον της καπιταλιστικής τάξης στην Ευρώπη⁶¹. Στις πρωτόγνωρες συνθήκες που διαμορφώθηκαν στην Ελλάδα το φθινόπωρο του 1922, ο φόβος μιας κοινωνικής εξέγερσης, παρά την προφανή αδυναμία του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδος (ΣΕΚΕ) να την οργανώσει και να τεθεί επικεφαλής της, απασχολούσε έντονα την καθεστηκυία τάξη, και πολύ σύντομα οι πρόσφυγες άρχισαν να αντιμετωπίζονται ως δυνάμει ανατρεπτικά στοιχεία⁶². Η φιλανθρωπία, επομένως, δεν λειτούργησε απλώς ως μια έκτακτη απάντηση σε μια μεγάλη ανθρωπιστική κρίση, αλλά και ως ένας μηχανισμός για την πρόληψη των κοινωνικών εντάσεων.

Η σύνδεση της φιλανθρωπίας με την κοινωνική ειρήνη αποτυπώνεται εύγλωττα και στα λόγια των πολιτικών και των τεχνοκρατών που εργάστηκαν για την εγκατάσταση των προσφύγων. Ο πρόεδρος της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων έγραφε χαρακτηριστικά: «Ο σεβασμός της τάξης και των νόμων εξαφανίζεται όταν κάποιος βλέπει τη γυναίκα και τα παιδιά του να πεθαίνουν από την αθλιότητα. Ο άνθρωπος γίνεται αναρχικός. Και δεν έλειπαν από την Ελλάδα εκείνοι που θα ήταν έτοιμοι να ψαρέψουν σ' αυτά τα νερά και να λαθροθηρεύσουν με δυναμίτη. Η βοήθεια επομένως σε παρόμοιες ατυχίες αποτελεί όχι μόνο ζήτημα ανθρωπισμού, αλλά και πολιτική αναγκαιότητα»⁶³. Έτσι, η φιλανθρωπική δραστηριότητα αποτέλεσε αναπόσπαστο μέρος των μηχανισμών διαχείρισης της κρίσης, όπου ο ανθρωπισμός και η πολιτική σκοπιμότητα συνυπήρχαν και αλληλοσυμπληρώνονταν, διαμορφώνοντας τους όρους με τους οποίους οι πρόσφυγες εντάχθηκαν – ή επιχειρήθηκε να ενταχθούν – στην ελληνική κοινωνία.

Ενδεικτικό είναι το πώς η φιλανθρωπία χρησιμοποιήθηκε για την αντιμετώπιση του πιεστικού προβλήματος της στέγασης. Στην Πάτρα, η δημοτική αρχή φαίνεται ότι πράγματι εξέτασε την πρόταση του Εργατικού Κέντρου να επιταχθούν ιδιωτικά οικήματα. Όταν δε το κράτος αποφάσισε την αναγκαστική δέσμευση ακινήτων για τη στέγαση των προσφύγων⁶⁴, αρκετοί ευκατάστατοι πολίτες δέχθηκαν να φιλοξενήσουν

⁶¹ Γιώργος Μαργαρίτης, *Η Ευρώπη στον 20ό αιώνα*. Κάλλιπος / Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2024, σ. 163-166.

⁶² Δημήτρης Μπαχάρας, «Μελετώντας της απαρχές του αντικομμουνισμού. Τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920 στην Ελλάδα», *Μνήμων* 29 (2008), σ. 180.

⁶³ Παρατίθεται στο Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, σ. 33.

⁶⁴ Eleni Kyramargiou, "Refugees of the 1923 population exchange between Turkey and Greece," σ. 54.

προσφυγικές οικογένειες, συνήθως με αντάλλαγμα την παροχή οικιακών υπηρεσιών. Εδώ, ιδιαίτερη αναφορά αξίζει να γίνει στην περίπτωση του βιομήχανου Β. Μαραγκόπουλου, ο οποίος σε συνεννόηση με τον νομάρχη ανέλαβε να στεγάσει στο Γυμναστήριο του Παναχαϊκού και πλησίον του εργοστασίου του περίπου δύο χιλιάδες πρόσφυγες χωρίζοντας το γήπεδο με ξύλινα χωρίσματα σε διαμερίσματα⁶⁵. Ο ίδιος, κατά την πρώτη περίοδο, ανέλαβε επίσης τη συντήρηση εξακοσίων προσφύγων για διάστημα ενός μήνα⁶⁶.

Ο *Νεολόγος* δεν ήταν καθόλου φειδωλός όταν επρόκειτο περί της προβολής αυτού του «γίγαντα της φιλανθρωπίας», ο οποίος πρέπει να αποτελέσει στο εξής πρότυπο προς μίμηση και για τους υπόλοιπους πολίτες που διαθέτουν τα υλικά μέσα. Σε πρωτοσέλιδο της εφημερίδας δημοσιεύεται ένας μακροσκελής έπαινος για τη φιλανθρωπική δράση του, όπου και το σχετικό απόσπασμα:

Καθήκον να εξάρωμεν τα φιλάνθρωπα αισθήματα του κ. Β. Μαραγκοπούλου, παρ' όλας τας εκάστοτε διαμαρτυρίας του. [...] Θερμώς συγγαίροντες τον μετριόφρονα αυτόν αλτρουιστήν ευχόμεθα, όπως η φιλαλληλία του γίνη υπόδειγμα εις όσους εκ των συμπολιτών μας έχουσι τα μέσα, ίνα μετά πρωτοβουλίας προέλθωσιν αρωγοί εις τους ατυχείς αυτούς εκπάτριδας και καταστήσωσιν ολιγώτερον πικράς τας ημέρας, ας διέρχονται μακράν του προσφιλούς των περιβάλλοντος⁶⁷.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα κίνητρα του βιομήχανου, εκτός από αλτρουιστικά, όπως τα χαρακτηρίζει ο *Νεολόγος*, ήταν επίσης οικονομικά και κοινωνικά. Η περίπτωση του Μαραγκόπουλου αναδεικνύει, πράγματι, με χαρακτηριστικό τρόπο τη διαπλοκή φιλανθρωπίας, κοινωνικού κύρους και οικονομικών συμφερόντων. Η ανάληψη της ευθύνης για τη στέγαση και τη συντήρηση ενός σχετικά μεγάλου αριθμού προσφύγων λειτουργούσε όχι μόνο ως μια πράξη κοινωνικής ευαισθησίας, αλλά και ως τρόπος ενίσχυσης της δημόσιας εικόνας του βιομηχάνου. Παράλληλα, η εγγύτητα του προσφυγικού πληθυσμού με τον χώρο του εργοστασίου του άφηνε ανοιχτή τη δυνατότητα μελλοντικής αξιοποίησης προσφύγων ως εργατών.

Σε κάθε περίπτωση, η βοήθεια προς τους πρόσφυγες, είτε ως φιλανθρωπία είτε ως κοινωνική αλληλεγγύη υπαγορευόταν επίσης, από την αδυναμία του κράτους να ανταποκριθεί στις ανάγκες του προσφυγικού πληθυσμού. Από πολύ νωρίς, είτε από πραγματικά φιλάνθρωπα αισθήματα και διάθεση αλληλεγγύης είτε υπό τον φόβο μιας κοινωνικής αναταραχής, ο *Νεολόγος* εξέφραζε την αγωνία του σχετικά με τους όρους

⁶⁵ Νικόλαος Β. Μιτζάλης, *Προσφυγικά*, σ. 18.

⁶⁶ Λευτέρης Χρ. Μαρινέλλης, *Οι πρόσφυγες στην Πάτρα*, σ. 70.

⁶⁷ «Αληθής γίγας φιλανθρωπίας», *Νεολόγος*, 2 Οκτωβρίου 1922.

εγκατάστασης των προσφύγων. Όπως φαίνεται από σχετικό άρθρο δημοσιευμένο στο πρωτοσέλιδο της πατρινής εφημερίδας, οι αρχές της πόλης έμοιαζαν απροετοίμαστες να υποδεχθούν έναν τόσο μεγάλο αριθμό ανθρώπων. Το ατμόπλοιο «Λιβόρνο» καταφθάνει με 5.000 πένητες πρόσφυγες, θέτοντας σε δοκιμή τις αντοχές των τοπικών υποδομών :

Ατελής μέριμνα, ανάγκη οι αρμόδιοι να κινηθούν. Χθες κατέπλευσεν εις τον λιμένα μας το ατμόπλοιο «Λιβόρνο» το οποίον ήτο κατάμεστον προσφύγων. [...] Μετά την αποβίβασιν αυτών η Αστυνομική αρχή επεμελήθη της τοποθετήσεως αυτών. Πλην μετά μεγίστης δυσκολίας κατώρθωσε να στεγάσει τους ημίσεις εκ τούτων, καθόσον η Διοικητική Αρχή δεν είχε δυστυχώς λάβει τα προσήκοντα μέτρα. [...] Έχομεν επί τέλους την στοιχειώδη υποχρέωσιν να μη αφίσωμεν τα ατυχή θύματα⁶⁸.

Άλλωστε, η προβολή των ποικίλων φιλανθρωπικών δραστηριοτήτων και κυρίως των μεμονωμένων πλουσίων που έσπευδαν να βοηθήσουν τους πρόσφυγες ήταν συνήθης στον Τύπο και των άλλων πόλεων που δέχτηκαν μεγάλο αριθμό προσφύγων, όπως για παράδειγμα στην «προσφυγομάνα» Θεσσαλονίκη⁶⁹.

Σχετικά με τη σύνδεση της φιλανθρωπίας με τον στόχο της διατήρησης της κοινωνικής ειρήνης, ιδιαίτερη αναφορά αξίζει να γίνει στα επιχειρήματα που συνοδεύουν τα σχετικά άρθρα. Η ανάγκη της βοήθειας προς τους πρόσφυγες επενδύεται με έναν λόγο με έντονα εθνικιστικές αναφορές, με στόχο προφανώς να ενισχυθεί το αίσθημα της ενότητας ανάμεσα στους γηγενείς και τους πρόσφυγες. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από κύριο άρθρο, δημοσιευμένο στην πρώτη σελίδα του φύλλο, των αρχών Οκτωβρίου 1922: «Σπανιώτατα εις την ιστορίαν του κόσμου προσφυγικόν φαινόμενον παρουσίασε την τραγικότητα, την οποία παρουσιάζει το φαινόμενον των εκ Μικράς Ασίας Ελλήνων προσφύγων, σπενδάντων να εύρωσιν άσυλον εις τας θερμάς αγκάλας της Μητρός Ελλάδος, υπό συνθήκας ουχί απλώς συγκινούσας βαθύτατα, αλλά κατασυντριβούσας πάσαν Ελληνικήν καρδίαν»⁷⁰. Με άλλα λόγια, στηρίζεται εν προκειμένω η θέση ότι η φιλανθρωπία απευθυνόταν σε ομοεθνείς και εντασσόταν στο «εθνικό δράμα» της ήττας στη Μικρά Ασία και της επακόλουθης κατάρρευσης της Μεγάλης Ιδέας.

Όπως δείχνει η περίπτωση της Πάτρας και του *Νεολόγου*, ο Τύπος διαδραμάτισε πολύ σημαντικό ρόλο στη διάδοση της φιλανθρωπίας ως πολιτικής-κοινωνικής

⁶⁸ «Αφιξίς προσφύγων», *Νεολόγος*, 23 Σεπτεμβρίου 1922.

⁶⁹ Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη. Πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, μουσουλμάνοι και εβραίοι, 1430-1950* (μετάφραση: Κώστας Κουρεμένος), Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2006, σ. 427.

⁷⁰ «Ας γίνωμεν Προμηθείς», *Νεολόγος*, 2 Οκτωβρίου 1922.

πρακτικής. Μέσα από επαναλαμβανόμενες εκκλήσεις, μέσα από δραματικές περιγραφές και την προβολή των φιλόνητων, ο Τύπος συνέβαλε επίσης στη διάδοση της ιδέας ότι η αλληλεγγύη προς τους πρόσφυγες ήταν εθνικό καθήκον και ταυτόχρονα προϋπόθεση για τη διασφάλιση της ηρεμίας στο εσωτερικό της χώρας.

Κεφάλαιο 3: Οι επικίνδυνοι «άλλοι» και οι κανόνες της ένταξης των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία

Η αποδελτίωση της εφημερίδας *Νεολόγος* αποκαλύπτει ιδιαίτερα ενδιαφέροντα στοιχεία σχετικά με τους τρόπους με τους οποίους διαμορφώνονταν οι όροι ένταξης για τους πρόσφυγες και την ενσωμάτωσή τους στην τοπική κοινωνία και τον εθνικό κορμό, επίσης μέσα από τις παρεμβάσεις αναγνωστών, δηλαδή απλών πολιτών της Πάτρας. Οι παρεμβάσεις αυτές δεν θα πρέπει να διαβαστούν ως αυθόρμητες εκφράσεις των σκέψεων των απλών ανθρώπων, αλλά να ιδωθούν κριτικά στο πλαίσιο της φυσιογνωμίας και του ρόλου της υπό εξέταση εφημερίδας. Ως βενιζελική, δηλαδή ως φιλοκυβερνητική στη συγκεκριμένη συγκυρία εφημερίδα, ο *Νεολόγος* δεν φιλοδοξεί να παρουσιάσει με αντικειμενικό και ουδέτερο τρόπο τις απόψεις και τις στάσεις των γηγενών Ελλήνων. Στην πραγματικότητα, λειτουργεί ως ένας ισχυρός μηχανισμός διαμόρφωσης της κοινής γνώμης. Με άλλα λόγια, η φωνή του απλού πολίτη αξιοποιείται ώστε να προωθούνται οι στοχεύσεις του κράτους και των κυρίαρχων πολιτικών και οικονομικών ελίτ σε σχέση με τους πρόσφυγες.

3.1. Η εργασία ως όρος ένταξης στην ελληνική κοινωνία

Ενδεικτικό του πώς προωθήθηκαν οι στοχεύσεις του κράτους και τον ελίτ μέσα από τον Τύπο είναι ένα κύριο άρθρο της εφημερίδας με τίτλο «Το προσφυγικόν, ζήτημα εθνικόν», από τα πρώτα που δημοσιεύθηκαν μετά την Μικρασιατική Καταστροφή. Το εν λόγω άρθρο, παρουσιαζόμενο στο πρωτοσέλιδο του *Νεολόγου*, υποστηρίζει ότι το κράτος οφείλει να εντάξει τους νεοαφιχθέντες πρόσφυγες μέσω της παροχής εργασίας. Διαπιστώνεται ότι η χώρα έχει ανάγκη για ανασύνταξη και οικονομική πρόοδο και, ως εκ τούτου, οι πρόσφυγες έχουν την ευκαιρία να αποδείξουν ότι αξίζουν την πλήρη ενσωμάτωσή τους στην ελλαδική κοινωνία. Η εργασία είναι λοιπόν το κύριο μέσο που θα εξασφαλίσει στους πρόσφυγες την ένταξή τους στη νέα τους πατρίδα. Μέσω αυτής θα μπορέσουν να βιοποριστούν και να επιτύχουν τη μόνιμη εγκατάστασή τους εντός του ελλαδικού κράτους, συνεισφέροντας στην κοινωνική πρόοδο και ευημερία :

«Αλλ' αν η κοινωνία εκπληροί τόσον φιλοτίμως και ευγενώς το καθήκον της, το κράτος έχει να επιτελέσει το ιδικόν του, εξασφαλίζον εις τους πρόσφυγας

θέσιν εν τη χώρα και εργασίαν [...]. Ευτυχώς δεν μας έχει αποπνίξει η πυκνότης του πληθυσμού, κατ' αντίθεσιν της στενότητος του χώρου. Ο τόπος δε έχει ανάγκην χειρών εργατικών και τεχνιτών, δια να δύνανται να εύρωσιν οι τοιοῦτοι εκ των προσφύγων εργασίαν και πορισθῶσι τον ἄρτον των»⁷¹.

Όχι χωρίς διορατικότητα, η εφημερίδα προβλέπει τρόπον τινά το ιδιαίτερο βάρος των προσφύγων στην ανάπτυξη της ελληνικής καπιταλιστικής οικονομίας κατά τα επόμενα χρόνια. Οι μάζες των προσφύγων στις πόλεις πρόκειται να αποτελέσουν μεγάλο κομμάτι του νέου προλεταριάτου των πόλεων, λαμβάνοντας υπόψη ότι η ελληνική βιομηχανία τριπλασιάστηκε σε όγκο κατά την περίοδο από το 1923 έως το 1939⁷², σημειώνοντας εντυπωσιακά ποσοστά ανάπτυξης από το 1933 και μετά⁷³.

Εβδομάδες μετά από τη δημοσίευση αυτού του πρώτου άρθρου σχετικά με την εργασία των προσφύγων, και ενώ οι εξαθλιωμένοι από τη Μικρά Ασία έχουν ήδη φτάσει στην πόλη, δημοσιεύεται στον *Νεολόγο* η επιστολή ενός αναγνώστη, ο οποίος υπογράφει ως «Ο ίδιος», υπό τον τίτλο «Πρόσφυγες, προσφυγοπούλες και προσφυγόπουλα». Ο συντάκτης του κειμένου παραδέχεται ότι οι συνθήκες στις οποίες διαβιούν οι πρόσφυγες είναι πράγματι άθλιες. Από την άλλη μεριά όμως, τονίζει ότι η χώρα έχει ανάγκη εργατικών χειρών, ενώ συμπληρώνει ότι πολλοί πρόσφυγες αποκρούουν τις προτάσεις που τους γίνονται για εργασία. Πίσω από τις γραμμές, μπορεί κανείς να ανιχνεύσει την πρόθεση ορισμένων εργοδοτών της Πάτρας να εκμεταλλευτούν τους νεοφερμένους ως ένα άφθονο και εξαιρετικά φθηνό εργατικό δυναμικό, ειδικά στις δεδομένες συνθήκες, όπου πολλοί δεν είχαν ακόμη ούτε πού να κοιμηθούν. Έχει ήδη επισημανθεί από τη βιβλιογραφία ότι η φιλανθρωπία των πατρικών βιομηχανών κοιτούσε επίσης προς αυτήν την κατεύθυνση⁷⁴. Η θέση σχετικά με την εργασία των προσφύγων επαναλαμβάνεται, άλλωστε, για μεγάλο διάστημα στην εφημερίδα, για παράδειγμα μέσα από τα λόγια του πρωθυπουργού Α. Μιχαλακόπουλου, που δηλώνει το 1924 ότι «η εργασία είναι θρησκεία και τα εργοστάσια είναι ναοί της θρησκείας ταύτης» και ταυτόχρονα προϋπόθεση για να επιτευχθεί «η ολική, ηθική και κοινωνική αποκατάστασις» των προσφύγων. Η θέση

⁷¹ «Το προσφυγικόν, ζήτημα εθνικόν», *Νεολόγος*, 11 Σεπτεμβρίου 1922.

⁷² Αναστάσης Γκίκας, *Ρήξη και ενσωμάτωση*, σ. 57.

⁷³ Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου* (μετάφραση: Σπύρος Μαρκέτος), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2015, σ. 327.

⁷⁴ Νικόλαος Β. Μιτζάλης, *Η μεσοπολεμική βιομηχανική ανάπτυξη της Πάτρας και οι μεταλλαγές στον αστικό ιστό της πόλης*, Περὶ Τεχνών, 2007, σ. 65-68.

αυτή κρίνεται ως σημαντική από τον *Νεολόγο* και γι' αυτό δημοσιεύεται στο πρωτοσέλιδό του.⁷⁵

Στον *Νεολόγο*, ιδιαίτερα κατά τον πρώτο καιρό από την άφιξη των προσφύγων, δημοσιεύονται συνεχώς αγγελίες εργοδοτών που απευθύνονται ειδικά σε πρόσφυγες, όπως αυτή εδώ, που αφορά θέση δακτυλογράφου: «Ειδοποίησις: Ζητείται δια τα γραφεία των κ.κ. Κρωββ και Στίβενς δεσποινίς γνωρίζουσα, Ελληνικήν, Γαλλικήν και γραφομηχανήν. Προτιμάται πρόσφυξ»⁷⁶. Ή αυτή που ακολουθεί, για υπάλληλο ξενοδοχείου: «Μικραί ειδήσεις: Ζητείται υπάλληλος πεπειραμένος δια το ξενοδοχείον «Άγιος Γεώργιος». Προτιμάται πρόσφυξ»⁷⁷. Πρόκειται, θα έλεγε κανείς, για μια «χρυσή ευκαιρία» για τους γηγενείς εργοδότες, καθώς πολλοί από τους πρόσφυγες έχουν πολύ περισσότερες γνώσεις και ικανότητες σε σχέση με τους γηγενείς. Ένας από τους νεοφερμένους, σε αγγελία του για αναζήτηση εργασίας, περιέγραφε ως εξής τον εαυτό του: «Νέος πρόσφυξ εκ Σμύρνης τελειόφοιτος Γυμνασίου Καισαρείας κάτοχος Ελληνικής, Γαλλικής και εν μέρει Αγγλικής και Ιταλικής, Αραβικής και Τουρκικής ζητεί θέσιν εν τινι γραφείω ή διευθυντού ξενοδοχείου κλπ. Πληροφορία παρ' ημίν»⁷⁸. Οι πρόσφυγες φέρνουν συχνά μαζί τους πολύτιμη τεχνογνωσία και ήδη από τον πρώτο καιρό προσπαθούν να αξιοποιήσουν τις γνώσεις και τις ικανότητές τους. Για παράδειγμα: «Κόπτης άριστος, πρόσφυξ, τέως ιδιοκτήτης εμπορορραφείου εν Σμύρνη, αιτεί εργασίαν. Πληροφορία φαρμακείον Κουρλαμπά»⁷⁹.

Χαρακτηριστική είναι επίσης η παρακάτω είδηση, που αφορά στον κλάδο της ταπητουργίας. Σύμφωνα με το ακόλουθο επιτόπιο ρεπορτάζ, γνωστοποιείται η τελετή εγκαινίων εργοστασίου κατασκευής ταπήτων, στο οποίο θα εργάζονται πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία: Υπό τον τίτλο «Η ταπητουργία εν Πάτραις: Χθεςινά εγκαίνια», υπογραμμίζεται η θέση ότι η θλιβερή Μικρασιατική Καταστροφή μετέφερε τον σπόρο της ταπητουργίας, κι έτσι την περαιτέρω ανάπτυξή της στην Πάτρα, όπου ήδη υπήρχε σχετική παράδοση. Στο εργοστάσιο είναι «35 αργαλιόι, και δουλεύουν 70 πρόσφυγες, άνδρες, γυναίκες, παιδιά και κοράσια»⁸⁰.

Όπως προκύπτει από την αποδελτίωση του *Νεολόγου*, πολλοί πρόσφυγες προσλαμβάνονται σχεδόν αμέσως, γεγονός που γνωστοποιείται από τους εργοδότες,

⁷⁵ *Νεολόγος*, 7 Απριλίου 1924.

⁷⁶ *Νεολόγος*, 2 Οκτωβρίου 1922.

⁷⁷ *Νεολόγος*, 7 Οκτωβρίου 1922.

⁷⁸ *Νεολόγος*, 1η Νοεμβρίου 1922.

⁷⁹ *Νεολόγος*, 22 Νοεμβρίου 1922.

⁸⁰ *Νεολόγος*, 7 Απριλίου 1924.

καθώς η γνωστοποίηση αυτή αναμένεται να λειτουργήσει ως διαφήμιση για το πατραϊκό καταναλωτικό κοινό: «Ειδοποίησις: Ο οίκος Κόκκορη: Συνεπλήρωσε το προσωπικόν του γυναικείου τμήματος, δια της προσλήψεως καλλιτεχνίδων μοδιστών άρτι αφιχθεισών εκ Σμύρνης. Κοστούμ-Ταγιέρ, Μαντώ και άπαντα τα γυναικεία ενδύματα με τέχνην ασυναγώνιστον»⁸¹.

Πάντως, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και μία αντιπαράθεση που απασχόλησε την εφημερίδα *Νεολόγος* το καλοκαίρι του 1925. Όπως φαίνεται από τα σχετικά δημοσιεύματα, τα οποία παρουσιάζονται στην πρώτη σελίδα της εφημερίδας, στην Πάτρα λειτουργούσε ένα «εργαστήριο κεντημάτων» με ευθύνη «κυριών της πόλεως», όπου εργάζονταν γυναίκες πρόσφυγες, κυρίως νεαρής ηλικίας. Μέσω του Παμμικρασιατικού Συνδέσμου, οι πρόσφυγες προέβησαν σε καταγγελία προς το Υπουργείο Πρόνοιας, κατηγορώντας «τας διαχειριζομένας του εργαστηρίου τούτου κυρίας, ότι εκμεταλλεύονται την ικμάδα των εν αυτώ εργαζομένων κορασιών» και σημειώνοντας ότι η αμοιβή τους ήταν ελάχιστη σε σχέση με τις αμοιβές των κεντητριών σε άλλες πόλεις της Ελλάδας. Οι Πατρινές κυρίες, ενοχλημένες από την καταγγελία, με ανοιχτή επιστολή τους προς τον νομάρχη, δήλωναν την απόφασή τους να διακόψουν τη λειτουργία του εργαστηρίου και κατηγορούσαν την οργάνωση των προσφύγων. Μεταξύ άλλων, ανακοινώνουν ότι αυτή η επιχειρηματική πρωτοβουλία ήταν για εκείνες κουραστική, αλλά υπαγορευόταν από αισθήματα αλληλεγγύης προς τις ενδεείς νεαρές πρόσφυγες:

Επειδή μας ώθει σφοδρόν αίσθημα φιλανθρωπίας και θερμής συμπαθείας προς τα εργαζόμενα εν τω εργαστηρίω κοράσια, εξηκολουθούμε διατηρούσαι αυτό με την πεποίθησιν, ότι συντελούμεν εις την ηθικήν και υλικών αυτών ενίσχυσιν αντί της λίαν αναπαυτικής, καθ' ο ολιγοώρου εργασίας ην παρείχον ταύτα. Ήδη κατόπιν της λίαν οψίμου αναμίξεως του Παμμικρασιατικού Συνδέσμου [...], δεν έχομεν ή να διακόψομεν την εργασίαν ευχόμεναι εις τας μέχρι τούδε εργάτριάς μας να ευτυχίσωσι πλειότερον υπό την μέριμναν των νεοφωτίστων ανιδιοτελών προστατών των⁸².

Στην επιστολή των κυριών προς τον νομάρχη αναδεικνύεται μια αυτάρεσκη και πατερναλιστική στάση, η οποία αντιπαράκειται ανοιχτά με την αυτοοργάνωση των προσφύγων.

Σε παρέμβαση ενός αναγνώστη του *Νεολόγου* υπό την επωνυμία «Ο ίδιος», η οποία δημοσιεύεται το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας με τον τίτλο «Πρόσφυγες, προσφυγοπούλες και προσφυγόπουλα», μπορεί επίσης να διακρίνει κανείς έναν

⁸¹ *Νεολόγος*, 24 Οκτωβρίου 1922.

⁸² «Τα αίτια διαλύσεως του εργαστηρίου κεντημάτων», *Νεολόγος*, 23 Ιουνίου 1925.

υφέρποντα ρατσισμό που αναπαράγει το στερεοτυπικό δίπολο Ανατολής-Δύσης. Σύμφωνα με αυτό το σχήμα, η Ανατολή αντιστοιχεί στη νοχέλια και την οπισθοδρόμηση, ενώ η Δύση συμβολίζει τη θέληση για εργασία και την πρόοδο. Αναπαράγοντας αυτό το ρατσιστικό στερεότυπο, ο ανώνυμος Πατρινός συντάκτης δηλώνει με επιθετικό ύφος: «Την Ανατολικήν νοχέλιαν καλά θα κάμουν να την επιστρέψουν εις την Ανατολίαν και εδώ να κρατήσουν την ενέργειαν των βραχιόνων των. (...). Ο τόπος μας δεν έχει ανάγκην από τεμπελιάν»⁸³.

Η ρατσιστική αυτή ρητορική, η οποία δεν λογοκρίνεται από τον *Νεολόγο*, λειτουργεί σε πολλαπλά επίπεδα. Εκτός από την ενοχοποίηση των προσφύγων για την τρέχουσα κατάστασή τους και τη νομιμοποίηση της κοινωνικής καχυποψίας απέναντί τους, η αναπαραγωγή αυτού του στερεοτύπου μετατοπίζει την ευθύνη από τις ανεπαρκείς κρατικές δομές στους ίδιους τους εκτοπισμένους, οι οποίοι παρουσιάζονται ως φορείς τεμπελιάς και οπισθοδρόμησης. Έτσι, η κρατική εξουσία απαλλάσσεται από την υποχρέωση ουσιαστικής μέριμνας και ταυτόχρονα πειθαρχεί τους πρόσφυγες τόσο μέσω του ηθικού καταναγκασμού της εργασίας όσο και μέσω των ρατσιστικών λόγων.

Οι συνεχείς αγγελίες που δημοσιεύει ο *Νεολόγος* από πρόσφυγες που αναζητούν εργασία, στη στήλη που τιτλοφορείται ως «Στήλη προσφύγων», διαψεύδουν καταφανώς τις ρατσιστικές εκτιμήσεις του ανώνυμου αναγνώστη περί «ανατολίτικης τεμπελιάς». «Πρόσφυξ ποτοποιός εγγράμματος ζητεί εργασίαν εις ποτοποιείον ή γραφείον» και «Δύο παιδιά πρόσφυγες 15 και 16 ετών μορφωμένα και έχοντα πείραν των αποικιακών ειδών ζητούν εργασίαν εις κατάστημα. Πληροφορία παρ' ημίν» είναι δύο μόνο από τις αγγελίες που δημοσιεύονται από τις πρώτες κιόλας εβδομάδες από την άφιξη των προσφύγων στην Πάτρα⁸⁴.

Στην υπόθεση της αναζήτησης εργασίας δραστηριοποιούνται έντονα και οι γυναίκες πρόσφυγες, δηλώνοντας την πρόθεσή τους να κάνουν οτιδήποτε προκειμένου να εξασφαλίσουν ένα μεροκάματο. Πολλές από αυτές προσφέρονται να αναλάβουν την ανατροφή των τέκνων των γηγενών: «Πρόσφυξ νεαρωτάτη ζητεί θέσιν παραμάνας, Γάλα υγιές και άφθονον». Άλλες, καθώς έχουν λάβει σχετικά υψηλή εκπαίδευση, αναζητούν να εργαστούν ως δασκάλες σε σπίτια: «Πρόσφυξ διδασκάλισσα ζητεί παραδόσεις κατ' οίκον. Πληροφορία ξενοδοχείον η 'Αφθονία'»⁸⁵. Η μαζική είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας, άλλωστε, στην Ελλάδα είναι ένα φαινόμενο που

⁸³ «Πρόσφυγες, προσφυγοπούλες και προσφυγόπουλα», *Νεολόγος*, 16 Δεκεμβρίου 1922.

⁸⁴ *Νεολόγος*, 24 Σεπτεμβρίου 1922.

⁸⁵ *Νεολόγος*, 25 Σεπτεμβρίου 1922.

συνδέεται αφενός με τη βιομηχανική ανάπτυξη της δεκαετίας του 1930 και αφετέρου, ίσως σε μεγαλύτερο βαθμό, με την άφιξη των προσφύγων⁸⁶. Πάντως, ειδικά κατά την πρώτη περίοδο μετά την Καταστροφή, η θέση των γυναικών προσφύγων είναι εξαιρετικά επισφαλής, καθώς πολλές από αυτές έχουν φτάσει στην Ελλάδα μόνες, χωρίς σύζυγο ή άλλα μέλη της οικογένειάς τους. Λίγες μόνο αναφορές του Νεολόγου είναι ικανές να αποτυπώσουν τα αδιέξοδα τα οποία βίωναν, όπως αυτή εδώ: «Πρόσφυξ πτωχή έχουσα κοράσιον δύο μηνών ζητεί οικογένειαν η οποία ν' αναλάβη να το υιοθετήση. Πληροφορία Ελένην Παλταδοπούλου, Α' Ελλην. Σχολείου»⁸⁷.

Μία άλλη παρέμβαση αναγνώστη, δημοσιευμένη σε πρωτοσέλιδο της εφημερίδας και υπογεγραμμένη από τον Εμμ. Αλεξάνδρου, θέτει το ζήτημα της εργασίας με πιο «συγκροτημένο τρόπο». Ο Αλεξάνδρου προτείνει την οριστική διακοπή της παροχής επιδομάτων προς τους πρόσφυγες, χαρακτηρίζοντάς την ως μία «άσκοπον δαπάνην», η οποία επιπλέον «αποτελεί και αφορμή παραπόνων δεδικαιολογημένων ή αδικαιολογήτων». Ο συντάκτης, που προσθέτει στην υπογραφή του τις ιδιότητες του δικηγόρου και τέως δημοσιογράφου, προφανώς για να υπογραμμίσει τη βαρύτητα των λόγων του, εξηγεί ότι η πολιτική των επιδομάτων είναι αναγκαίο να αντικατασταθεί από τη δημιουργία θέσεων εργασίας για τους πρόσφυγες, «κυρίως των γυναικοπαίδων». Συγκεκριμένα, ο Αλεξάνδρου προτείνει τα χρήματα που δίνονταν για επιδόματα να διατεθούν με τη μορφή επιχορηγήσεων «διά σκοπούς παραγωγικούς», δηλαδή για την ανάπτυξη βιομηχανιών, προσθέτοντας μάλιστα ότι σε αυτές θα μπορούσαν να διοριστούν ως διευθυντές πρόσφυγες πρώην βιομήχανοι⁸⁸.

Μια ακόμη είδηση, που αφορά την απαλλοτρίωση κτημάτων της Μονής Γηροκομείου, γίνεται αφορμή για να κατηγορηθούν οι πρόσφυγες όχι μόνο για τεμπελιά αλλά και για αχαριστία. Το ανακοινωθέν του ηγουμενοσυμβουλίου καταγγέλλει την υστερόβουλη διάθεση των προσφύγων, ενώ καταλήγει με δηκτικό ύφος ότι «κόποις γαρ και μόχθοις κτώνται τ' αγαθά»:

Και η ιερά Μονή χριστιανικώς και αγογγύστως έπραξεν το καθήκον [...]. Δεν συμβαίνει όμως το αυτό και με τους αδελφούς μας πρόσφυγας. Δεν ευχαριστήθησαν ούτοι εκ της δωρεάς ταύτης, δι' ης ανεδόξως εγένοντο ιδιοκτήται, αλλ' ήρξαντο να δεικνύουσι διαθέσεις τελείως καταβροχθίσεως απάσης της κτηματικής περιουσίας της Μονής. Και διά να επιτύχωσι τούτο απέστειλαν Επιτροπήν εις Αθήνας όπως ενεργήση παρά τη Κυβερνήσει. [...]

⁸⁶ Έφη Αβδελά, «Η μισθωτή εργασία ως προνομιακό πεδίο για τη συγκρότηση κοινωνικών κινημάτων στο Μεσοπόλεμο». *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 8 (1996), σ. 88.

⁸⁷ «Μικράι ειδήσεις», *Νεολόγος*, 8 Ιουνίου 1923.

⁸⁸ Εμμ. Αλεξάνδρου, «Άσκοπος δαπάνη», *Νεολόγος*, 14 Ιουλίου 1924.

Η Μονή, ως άνω είπομεν, βασιλικώς επροικοδότησε τους πρόσφυγας, προς τους οποίους λέγομεν ότι εάν θέλωσι να γίνωσι μεγαλοϊδιοκτήται δέον να εργασθώσιν⁸⁹.

Ας σημειωθεί εδώ ότι η στάση αυτή της Μονής προκάλεσε αρνητικές αντιδράσεις μεταξύ των κατοίκων της πόλης, με αποτέλεσμα να ακολουθήσει νέα ανακοίνωση του ηγουμενοσυμβουλίου, με την οποία επιχειρήθηκε να διασκεδαστούν οι εντυπώσεις⁹⁰. Λίγο αργότερα, η Μονή δημοσίευσε στον *Νεολόγο* επιστολή προς τον πρωθυπουργό με την οποία ζητούσε να εγκατασταθούν στο προαύλιό της πέντε οικογένειες προσφύγων⁹¹.

Όπως προκύπτει από τις σελίδες του *Νεολόγου*, η εργασία αποτελεί, σύμφωνα με την κυρίαρχη αντίληψη, βασικό όρο για την αποδοχή των προσφύγων και την ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία. Πέρα από μέσο βιοπορισμού, η εργασία είναι επίσης ένα ηθικό καθήκον, μια απόδειξη ότι κάποιος είναι κοινωνικά χρήσιμος και ταυτόχρονα εμφορούμενος από διάθεση πειθαρχίας. Αν και οι ίδιοι οι πρόσφυγες, άντρες και γυναίκες, μπαίνουν αμέσως στη βιοπάλη, οι ρατσιστικοί λόγοι περί «ανατολίτικης νωχέλειας» φαίνεται ότι είναι αρκετά διαδεδομένοι, καθώς αναπαράγονται την εποχή εκείνη χωρίς πρόβλημα από τις εφημερίδες.

3.2. Οι φόβοι των γηγενών και η υγειονομική πειθαρχία

Η Μονή Γηροκομείου απασχόλησε για αρκετές εβδομάδες τον *Νεολόγο* με τα παράπονά της εναντίον των προσφύγων. Σε επιστολή τους προς τον νομάρχη, οι μοναχοί γίνονται ακόμη πιο ξεκάθαροι ως προς την απροθυμία τους να παραχωρήσουν επιπλέον γαίες προς τους πρόσφυγες, ενώ δεν παραλείπουν να υποδαυλίσουν τα πλέον ταπεινά ένστικτα των γηγενών, παρουσιάζοντας τους Μικρασιάτες ως άμεση απειλή για την οικονομική τους επιβίωση. Η εν λόγω επιστολή είναι μακροσκελής και καταλαμβάνει μέρος των πρώτων δύο σελίδων του φύλλου. Το ηγουμενοσυμβούλιο της μονής καταλήγει με το ανοιχτό ρητορικό ερώτημα «τί ωφελεί, να εγκαταστήσητε πρόσφυγας εις τους αγρούς της Μονής και να καταστήσητε ετέρους εντοπίους

⁸⁹ «Αδίκημα: Τα κτήματα Μονής Γηροκομείου και οι πρόσφυγες», *Νεολόγος*, 10 Μαρτίου 1925.

⁹⁰ «Αχαριστία: Δια την Κοινωνίαν των Πατρών», *Νεολόγος*, 10 Μαρτίου 1925.

⁹¹ *Νεολόγος*, 8 Απριλίου 1925.

πρόσφυγας;». Κατά αυτόν τον τρόπο, επιτείνεται ένα αίσθημα διχαστικής πόλωσης ως προς το ζήτημα της εγκατάστασης των προσφύγων:

Η Μονή ούτω, την οποία εσεβάσθησαν όλοι οι αιώνες και όλοι οι κατακτηταί, περιέρχεται εις χείρας εξ οικογενειών προσφύγων [...] και συνεπώς διαλύεται και γινόμεθα ημείς οι μοναχοί υπηρέται και πρόσφυγες των προσφύγων. [...] Θα ήνε, κ. Νομάρχα, μέγα αδίκημα διά την πόλιν των Πατρών να παραχωρηθώσι τα κτήματα ταύτα της Μονής εις πρόσφυγας, κτήματα άτινα εις το μέλλον θέλουσι καταστήθεριναί οικοδομαί των πολιτών και θα ήνε αδίκημα όχι μόνον διά τους κατοίκους της πόλεως, αλλά και των πέριξ χωρίων, τα οποία βόσκουν εντός τα ποιμίνα των κατά την χειμερινήν περίοδον μη έχοντες άλλας βοσκησίμους γαίας, ως δύνασθε κάλλιστα να πληροφορηθήτε.⁹²

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η παρέμβαση ενός άλλου αναγνώστη στον *Νεολόγο*, ο οποίος υπογράφει ως «Άστεγος». Στο δημοσιευμένο κείμενό του αντανακλάται η αντίδραση κάποιων άπορων γηγενών πολιτών, οι οποίοι είδαν την θέση τους να επιδεινώνεται ύστερα από την άφιξη των προσφύγων, καθώς θεώρησαν ότι περιθωριοποιούνται και χάνουν την παροχή βοήθειας που έως τότε τους επιφύλασσόταν από τις αρμόδιες αρχές. Η διαφαινόμενη κοινωνική σύγκρουση μεταξύ γηγενών αστέγων και Μικρασιατών προσφύγων φαίνεται να αμβλύνεται, αφού οι πρώτοι επιστρέφουν ξανά στο Άσυλον Αστέγων. Μέσα από την παρέμβασή του, ο υπογράφων ως «Εις άστεγος» θίγει μάλιστα και την υγειονομική παράμετρο του ζητήματος, καθώς σημειώνει ότι το άσυλο, κατά την προσωρινή στέγαση των προσφύγων, είχε γίνει «εστία μόλύνσεως»:

Πράγματι είχε καταστή εστία μόλύνσεως το άσυλόν μας, του οποίου πρότερον η καθαριότης ημιλλάτο με την τάξιν υπό την επιμελή εποπτείαν της διευθυνούσης αυτό επιτροπής. Ευτυχείς δ' ημείς ότι μετά τον επικείμενον καθαρισμόν του θα επανεύρωμεν και άλιν την ήρεμον κλίνην μας, από την οποίαν μας είχαν απομακρύνει μία αφιλανθρωπία ασκηθείσα χάριν μιας φιλανθρωπίας!⁹³.

Εδώ, η φαινομενική σύγκρουση γηγενών αστέγων και προσφύγων δεν αμφισβητεί την κρατική πολιτική συνολικά, αλλά μάλλον την επιβεβαιώνει. Οι άστεγοι και οι άποροι, τουλάχιστον αυτοί που φαίνονται να μιλούν μέσω της εφημερίδας, δεν στρέφονται εναντίον του κράτους, αλλά εναντίον της «πρώτης επιτροπής προσφύγων», αποδεχόμενοι τελικά την επιστροφή τους στο Άσυλον ως λύση. Η αναφορά δε στο άσυλο ως «εστία μόλύνσεως» κατά την περίοδο φιλοξενίας των προσφύγων ενισχύει έναν επικίνδυνο, επίσης ρατσιστικό, λόγο υγειονομικού στιγματισμού. Οι πρόσφυγες

⁹² «Κίνδυνος διαλύσεως της Ιεράς Μονής Γηροκομείου», *Νεολόγος*, 28 Μαΐου 1925.

⁹³ *Νεολόγος*, 12 Μαΐου 1923.

παρουσιάζονται έμμεσα ως φορείς ασθένειας και αταξίας, στοιχείο που δικαιολογεί τόσο τον χωρικό όσο και τον κοινωνικό τους διαχωρισμό.

Η υγειονομική πειθαρχία, πράγματι, αποτελεί μία ακόμη προϋπόθεση για την ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία⁹⁴. Χαρακτηριστική είναι μία επίσημη σύσταση προς τους πρόσφυγες που απευθύνεται από το Υπουργείο Προνοίας και Αντιλήψεως: «Για καθαριότητα. Να είστε τίμιοι και ηθικοί. Μόνο έτσι θα προκόψετε και θα ξαναπάρτε πίσω την γην σας, που την έκλεψε ο τύραννος της φυλής μας»⁹⁵. Πολύ σύντομα τα δακρύβρεχτα λόγια και τα καλέσματα για φιλανθρωπική δράση αρχίζουν να συνοδεύονται από την έκφραση ανησυχιών για την υγειονομική απειλή που αποτελούν οι νεοαφιχθέντες. Χαρακτηριστικές είναι μεταξύ άλλων οι ανταποκρίσεις από τις συνεδριάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου⁹⁶, αλλά και το παρακάτω απόσπασμα που δημοσιεύεται ως θέση της εφημερίδας, και αφορά στον πρώτο καταυλισμό των προσφύγων στο «Άσυλον Αστέγων»:

Συνηγορούμεν θερμώς [...] όπως όσον το δυνατόν ταχύτερον μεταφερθώσιν οι πρόσφυγες, οι ενδιαιτώμενοι εις το παρά την πλατείαν Γεωργίου Άσυλον Αστέγων. Είνε τόσον επιτακτική η ανάγκη, λόγω της αθλιότητος του καταυλισμού και της δημιουργηθείσης ανοικονομήτου δυσσομίας, ώστε πιστεύομεν ότι μόνον αδιαφορία προς την δημόσιον υγείαν θα παρέτεινε την υφισταμένην κατάστασιν και πέραν ενός εικοσιτετραώρου. Σημειωτέον δε ότι ο καταυλισμός του Ασύλου ως κείμενος εις το κεντρικότερον και μάλλον συχναζόμενον μέρος, αποτελεί εστίαν άκρως επικίνδυνον, ώστε να επιβάλλεται όχι μόνον η εκείθεν μεταφορά των προσφύγων, αλλά και ο άμεσος καθαρισμός του⁹⁷.

Οι αρχές δεν διστάζουν μάλιστα να απειλήσουν τους πρόσφυγες σχετικά με την τήρηση των υγειονομικών μέτρων, όπως φαίνεται χαρακτηριστικά στην ακόλουθη επίσημη ανακοίνωση που εξέδωσε η Υπηρεσία Περιθάλψεως: «Η Υπηρεσία Περιθάλψεως Προσφύγων καλεί άπαντας τους εκτός των καταυλισμών παραμένοντας πρόσφυγας να προσέλθουν εις τα γραφεία της Εισαγγελίας Εφετών προς εμβολιασμόν. Άλλως ειδοποιούνται ότι θέλει διακοπή πάσα χορηγουμένη εις αυτούς περίθαλψις»⁹⁸. Οι ασθένειες, άλλωστε, ειδικά τα λοιμώδη νοσήματα, όπως η διφθερίτιδα⁹⁹, ακόμη και η

⁹⁴ Κώστας Γ. Τζιάρας, *Το κόκκινο και το γκριζο. Φτώχεια και πολιτική στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου*. Σύγχρονη Εποχή, 2023, σ. 201-207.

⁹⁵ *Νεολόγος*, 2 Ιανουαρίου 1924.

⁹⁶ *Νεολόγος*, 28 Απριλίου 1923.

⁹⁷ *Νεολόγος*, 11 Μαΐου 1923.

⁹⁸ *Νεολόγος*, 31 Ιανουαρίου 1923.

⁹⁹ *Νεολόγος*, 30 Σεπτεμβρίου 1922.

πανώλη¹⁰⁰, δεν αφορούν το φανταστικό των αρχών ή των ελίτ, αλλά αποτελούν μια σκληρή πραγματικότητα που απορρέει από τις συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων.

3.3. Οι πρόσφυγες ως πολίτες

Οι ρατσιστικοί λόγοι διακρίνονται και στις ειδήσεις του αστυνομικού δελτίου που δημοσιεύει ο *Νεολόγος*. Η πρακτική να τονίζεται η προσφυγική ιδιότητα του δράστη είναι συνηθισμένη¹⁰¹, γεγονός που, όπως είναι επόμενο, προκαλεί αντιδράσεις μεταξύ των προσφύγων¹⁰². Τον Ιανουάριο του 1926, μία συμπλοκή προσφύγων με αστυνομικούς, τουλάχιστον έτσι όπως αυτή παρουσιάζεται από τον *Νεολόγο*, δείχνει ότι η κυρίαρχη αντίληψη εξακολουθεί να αντιμετωπίζει τους πρόσφυγες ως μια ενιαία ομάδα που διαφοροποιείται από τον υπόλοιπο πληθυσμό της πόλης. Η είδηση δημοσιεύεται αρχικά ως εξής, κάνοντας λόγο για ένα θορυβώδες επεισόδιο που αναστάτωσε τον προσφυγικό συνοικισμό της Αγίας Τριάδας. Μάλιστα, στο τέλος της είδησης εξαιρείται η παρέμβαση των αστυνομικών υπαλλήλων καθώς, χωρίς την αποτελεσματική παρέμβασή τους, το περιστατικό θα λάμβανε πιο σοβαρές διαστάσεις:

Εις αστυφύλαξ του Γ' αστυνομικού τμήματος παρατηρήσας εκεί ένα πρόσφυγα, υπέστη επίθεσιν από μέρος των άλλων προσφύγων. Όταν δε το αστυνομικόν όργανον ήρχισεν καλούν εις βοήθειαν διά συνεχών σφυριγμάτων, η επίθεσις κατά των αστυφυλάκων εγενικεύθη. [...] Κατ' άλλας εν τούτοις πληροφορίας, η αφορμή της κατά των αστυνομικών επιθέσεως δεν υπήρξε μόνον η της παρατηρήσεως διά πταισματικήν παράβασιν του αστυνομικού οργάνου. Οι πρόσφυγες είχαν εξαφθή διότι ο αστυφύλαξ Θεοχαρόπουλος είχε ξυλοκοπήσει μέχρις αιματώσεως το απόγευμα παρά την πλατείαν Ομονοίας ένα νέον πρόσφυγα Γ. Κυπριάν ονόματι, διότι διατελών εν μέθη τον είχεν εξυβρίσει. [...] Ο πρόσφυξ ούτος κτυπηθείς διά του κλομπ εις την κεφαλήν μετεφέρθη εις τους προσφυγικούς συνοικισμούς εν κακή καταστάσει, αιμόφυρτος δε, αφού προηγουμένως του προσεδέθη εις το Δημοτικόν Νοσοκομείον το τραύμα όπερ εδέχθη επί της κεφαλής¹⁰³.

Μετά από λίγες μέρες, ο *Νεολόγος* επανέρχεται στο επεισόδιο της «σύρραξης» μεταξύ προσφύγων και αστυνομικών, τροποποιώντας σημαντικά την είδηση. Εν προκειμένω, αναφέρεται ότι ο τραυματισμός του ενός από τους πρόσφυγες οφειλόταν στο καθεστώς μέθης, στο οποίο έχει περιέλθει, καθώς φέρεται να έπεσε και να αυτοτραυματίστηκε.

¹⁰⁰ *Νεολόγος*, 2 Ιουλίου 1924.

¹⁰¹ *Νεολόγος*, 10 Ιανουαρίου 1924.

¹⁰² *Νεολόγος*, 13 Ιανουαρίου 1924.

¹⁰³ «Θορυβώδες επεισόδιον», *Νεολόγος*, 18 Ιανουαρίου 1926.

Επιπλέον, η γενίκευση του επεισοδίου, σύμφωνα με την τροποποιημένη εκδοχή της, είχε ως αποτέλεσμα τον τραυματισμό συνολικά δέκα ατυνομικών:

Εν σχέσει με το λαβόν χώραν επεισόδιον εν των Προσφυγικώ Συνοικισμώ Γερανεϊκών [...], ανεκοινώθη ημίν αρμοδίως ότι αφορμή τούτου υπήρξεν ουχί η κακοποίησις υπό αστυνομικών πρόσφυγός τινος, αλλά η ανάρμοστος συμπεριφορά προς αστυνομικόν του πρώτου εκ των ανωτέρω, όστις και συλληφθείς παρεπέμφθη εις δίκην. Ο πρόσφυξ Αναστ. Ιωαννίδης [...], διατελών εν πλήρει μέθη έπεσε και ετραυματίσθη. Εκτυπήθη δε μόνον εις την χείρα υπό του αστυφύλακος ίνα αναγκασθή και αφίση ογκώδη λίθον, ον προυτίθετο να ρίψη καθ' ομάδος παιδών, ους κατεδίωκεν εν τη μέθη του. Κατά το ως άνω επεισόδιον, ετραυματίσθησαν δέκα αστυνομικοί»¹⁰⁴.

Η μεταγενέστερη εκδοχή της είδησης αποκαθιστά το κύρος της αστυνομικής αρχής, αφαιρεί από τους πρόσφυγες τον ρόλο του θύματος και τον αποδίδει στους αστυνομικούς, δέκα εκ των οποίων φέρονται ως τραυματίες. Η δεύτερη είδηση τοποθετεί εκ νέου τους πρόσφυγες στον ρόλο του επικίνδυνου «άλλου», ενώ η κρατική βία νομιμοποιείται, προκειμένου να αποκατασταθεί η τάξη.

Η ένταξη των προσφύγων προϋποθέτει τη ευρύτερη συμμόρφωσή τους με τους κανόνες του κράτους. Η καταγραφή τους είναι αναγκαία για την άσκηση του ελέγχου, «προϋποθέσεις απαραίτητες για την εγκαθίδρυση του νέου αστικού κράτους» κατά την πρώτη μεσοπολεμική περίοδο¹⁰⁵. Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα που ακολουθεί, από ανακοίνωση της αρμόδιας διεύθυνσης της Υπηρεσίας Περιθάλψεως Προσφύγων, η οποία δημοσιεύεται στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας και καθιστά σαφή την υποχρέωση των προσφύγων για απογραφή:

Από την σήμεραν ήρχισεν η απογραφή όλων των προσφύγων και η καταγραφή της εγκαταλειφθείσης περιουσίας των. Προς το συμφέρον αυτών παρακαλούνται όπως μεταβώσιν εις το Στρούμπειον (όπου τοις επληρώθησαν τα επιδόματα) και εγγραφώσιν μέχρι της 20 Απριλίου. Εις τους μη εγγραφομένους θέλει παύση πάσα περίθαλψις. Οι εγγράμματοι δύνανται να ζητήσωσι σχετικά δελτία παρά του Γραφείου ημών και συμπληρώσωσιν αυτά¹⁰⁶.

Και εδώ χρησιμοποιείται η απειλή της διακοπής της βοήθειας. Η επόμενη απειλή θα είναι η σύλληψη από την αστυνομία: «Η Πολιτογράφισις των προσφύγων: Υπό της Νομαρχίας συνεστήθησαν αι Επιτροπαί Πύργου, Αιγίου, Αχαΐας, δια την πολιτογράφησιν των προσφύγων. Οι πρόσφυγες οίτινες δεν θα έχουν πολιτογραφηθή μέχρι της 15^{ης} Μαρτίου, θα συλλαμβάνωνται ως αδήλωτοι»¹⁰⁷.

¹⁰⁴ «Το επεισόδιον αστυνομικών και προσφύγων», *Νεολόγος*, 21 Ιανουαρίου 1926.

¹⁰⁵ Κώστας Γ. Τζιάρης, *Το κόκκινο και το γκρίζο*, σ. 231.

¹⁰⁶ *Νεολόγος*, 13 Απριλίου 1923.

¹⁰⁷ *Νεολόγος*, 26 Φεβρουαρίου 1924.

Από την άλλη, μέσα από τις σελίδες του *Νεολόγου*, υπογραμμίζεται η ένταξη των προσφύγων στον εθνικό κορμό, κυρίως μέσω του στρατού, όπως για παράδειγμα στο παρακάτω απόσπασμα από άρθρο, το οποίο υπογράφει ο επιθεωρητής προσφύγων Ι. Φίλιππας. Στο εν λόγω απόσπασμα εξάιρεται η προθυμία εκείνων των προσφύγων που ζητούν με δική τους πρωτοβουλία να καταταγούν στον ελληνικό στρατό και, ως εκ τούτου, θα πρέπει να θεωρούνται ως πρότυπα προς μίμηση για τους συμπατριώτες τους:

«Ένα λεβέντης πρόσφυξ από το χωριό Κατσηγύρι της Ανατολικής Θράκης, ο Αργύριος Κουτσούμης του Δημητρίου, ήλθε σήμερα εις τα γραφεία μας γεμάτος από πατριωτικόν ενθουσιασμόν και εξήτησε να καταταγῆ ως εθελοντής εις τον Ελληνικόν στρατόν, τον στρατόν της Πατρίδος του, τον εκδικητήν της Εθνικής του τιμῆς. Δεν είναι μοναδική η περίπτωση: Προ ημερών και άλλοι πρόσφυγες μεταξύ των οποίων και δώδεκα Αρμένιοι εξήτησαν επίσης ενθουσιωδῶς την κατάταξιν των [...]. Θεωρούμεν λοιπόν καθήκον μας ἵνα και δημοσίᾳ συγχαρώμεν θερμά τα ηρωικά αὐτά παλληκάρια, τα ατυχῆ τέκνα της πονούσης Πατρίδος, βέβαιοι ὅτι η γενναία αὐτῶν πράξις θέλει ἔυρη πολλοὺς μιμητὰς μεταξύ του κόσμου των προσφύγων»¹⁰⁸.

Πολύ σύντομα, πράγματι, το ελληνικό κράτος οργανώνει με συστηματικό τρόπο τη στρατολογία των προσφύγων. Σε μια Ελλάδα, όπου ο πληθυσμός ήταν εμφανώς κουρασμένος από την πολεμική δεκαετία 1912-1922, δεν ήταν λίγοι αυτοί που επιχειρούσαν να αποφύγουν τη στράτευση. Τον Ιανουάριο 1926, η δικτατορία Παγκάλου αποφάσισε τη δίωξη «των ανυποτάκτων, αδηλώτων και λιποτακτών των κλάσεων 1907-1924», ενώ το σχετικό διάταγμα προέβλεπε την επιβολή προστίμου στους κοινοτικούς και δημοτικούς άρχοντες που απέκρυπταν πληροφορίες σχετικές με τους στρατεύσιμους¹⁰⁹. Πάντως, την ίδια περίοδο ο *Νεολόγος* πληροφορούσε ότι ενώ είχε λήξει επισήμως η προθεσμία εγγραφής των προσφύγων στα μητρώα αρρένων, η διαδικασία συνεχιζόταν, προφανώς επειδή υπήρχε η εκτίμηση ότι πολλοί από αυτούς δεν είχαν προσέλθει¹¹⁰.

Συνολικά, οι τοποθετήσεις των αναγνωστών που επιλέγει να δημοσιεύσει ο *Νεολόγος*, η σημαντικότερη δηλαδή εφημερίδα της πόλης, μαζί με τις ανακοινώσεις των αρχών και τα άρθρα θέσης της ίδιας της εφημερίδας, συγκροτούν έναν συνεκτικό λόγο. Οι πρόσφυγες μπορούν να είναι αποδεκτοί στον βαθμό που οι ίδιοι είναι χρήσιμοι, πειθαρχημένοι και παραγωγικοί, ενώ κάθε απόκλιση από αυτό το πρότυπο ερμηνεύεται ως ηθικό ή πολιτισμικό έλλειμμα. Η κοινωνική ένταση δεν αποδίδεται

¹⁰⁸ *Νεολόγος*, 15 Φεβρουαρίου 1923.

¹⁰⁹ «Η καταδίωξις αδηλώτων, ανυποτάκτων κ.λπ.», *Νεολόγος*, 13 Ιανουαρίου 1926

¹¹⁰ «Η εγγραφή των προσφύγων», *Νεολόγος*, 13 Ιανουαρίου 1926.

στις δομικές ανεπάρκειες του κράτους, αλλά μετατίθεται στις σχέσεις μεταξύ φτωχών, προσφύγων και γηγενών. Με αυτόν τον τρόπο, η πολιτικοοικονομική εξουσία είναι σε θέση να διατηρεί τον έλεγχο του αφηγήματος, ενώ αποτρέπει – για την ώρα – τη συγκρότηση ενός ενιαίου λόγου αμφισβήτησης.

Κεφάλαιο 4: Σχετικά με την πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων

Οι πρόσφυγες αποτελούν ένα τεράστιο εκλογικό ακροατήριο, το οποίο σπεύδει εξ αρχής να προσεταιριστεί η βενιζελική παράταξη, την οποία και υποστηρίζει η εφημερίδα *Νεολόγος* στο γεωγραφικό πλαίσιο της Πάτρας και της ευρύτερης περιοχής της Πελοποννήσου και της Δυτικής Ελλάδας. Ποιο είναι όμως το πολιτικό πλαίσιο εντός του οποίου άρχισε να διαμορφώνεται η σχέση ανάμεσα στους πρόσφυγες και τη βενιζελική παράταξη;

Στην Ελλάδα, ήδη κατά τη δεύτερη δεκαετία του εικοστού αιώνα είχαν διαμορφωθεί οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που οδήγησαν στη συγκρότηση δύο μεγάλων αστικών πολιτικών παρατάξεων, οι οποίες οργανώθηκαν σταδιακά γύρω από δύο ισχυρές πολιτικές και συμβολικές μορφές: τον Ελευθέριο Βενιζέλο και τον βασιλιά Κωνσταντίνο Α΄. Η αντιπαράθεση ανάμεσα στις δύο αυτές παρατάξεις, που κορυφώθηκε με τον Εθνικό Διχασμό, δεν θα πρέπει, ωστόσο, να γίνεται κατανοητή ως μια προσωπική σύγκρουση, αλλά μάλλον ως έκφραση βαθύτερων κοινωνικών, πολιτικών, ιδεολογικών – ακόμη και πολιτισμικών αντιθέσεων – που καθόρισαν τη φυσιογνωμία του ελληνικού κράτους και της ελληνικής κοινωνίας καθ' όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου¹¹¹.

Ο Βενιζέλος ίδρυσε το Κόμμα των Φιλελευθέρων, το οποίο αποτέλεσε τον βασικό φορέα του αστικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα. Το ιδεολογικό στίγμα του κόμματος αποκρυσταλλώθηκε γύρω από την επιδίωξη του εκσυγχρονισμού της κρατικής μηχανής, την ενίσχυση του κοινοβουλευτισμού, την προστασία της ιδιοκτησίας και του κεφαλαίου, καθώς και την εξασφάλιση της κοινωνικής γαλήνης. Η τελευταία θεωρούνταν προϋπόθεση για την ομαλή καπιταλιστική ανάπτυξη και την πολιτική σταθερότητα της χώρας. Στο πλαίσιο αυτό, οι Φιλελεύθεροι επιδίωξαν αφενός τη θεσμική ρύθμιση των κοινωνικών σχέσεων και αφετέρου τη δημιουργία μηχανισμών καταστολής, ώστε να αποτραπούν κοινωνικές ρήξεις.

Η κοινωνική πολιτική των Φιλελευθέρων κινήθηκε αρχικά προς την κατεύθυνση της προστασίας των συμφερόντων των κεφαλαιούχων και της αποτροπής των κοινωνικών συγκρούσεων, ενώ στη συνέχεια συμπληρώθηκε από την υιοθέτηση

¹¹¹ Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, 1995, σ. 499.

μέτρων που κατοχύρωναν βασικά εργατικά δικαιώματα. Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Χατζηιωσήφ, η πολιτική αυτή δεν απέδωσε τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Αντίθετα, προκάλεσε δυσαρέσκεια τόσο σε μικρούς όσο και σε μεγάλους ιδιοκτήτες και κεφαλαιούχους, οι οποίοι θεώρησαν ότι η κρατική παρέμβαση όχι μόνο δεν απέτρεψε την όξυνση των κοινωνικών αντιθέσεων, αλλά συνέβαλε στην ίδια την ανάδυση των εργατικών διεκδικήσεων. Η δυσαρέσκεια αυτή συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός ευρύτερου αντιβενιζελικού μετώπου.

Η αντιβενιζελική παράταξη συγκροτήθηκε σταδιακά μέσα από τη σύμπτυξη ετερόκλητων κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων, με αφορμή τη σύγκρουση του Βενιζέλου με τον βασιλιά Κωνσταντίνο το 1915, σχετικά με τη στάση της Ελλάδας απέναντι στα αντίπαλα στρατόπεδα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Ο Δημήτριος Γούναρης, ιδρύοντας το Κόμμα των Εθνικοφρόνων, επιχείρησε να προσδώσει συνοχή σε αυτή τη χαλαρή συμπαράταξη, αντλώντας στοιχεία από την πολιτική και κοινωνική παράδοση της Παλαιάς Ελλάδας και των τοπικών ελίτ των Νέων Χωρών. Παρά την ετερόκλητη ταξική της σύνθεση, η αντιβενιζελική παράταξη απέκτησε ιδεολογική συνοχή μέσα από την κατασκευή μιας εικόνας της ελληνικής κοινωνίας ως «αταξικής», στην οποία ο βασιλιάς εμφανιζόταν ως υπερταξικός εγγυητής της ενότητας, συνεπικουρούμενος από την Εκκλησία¹¹².

Η ιδεολογική αυτή κατασκευή της απουσίας ταξικών διαιρέσεων δεν χαρακτήρισε μόνο τον αντιβενιζελισμό, αλλά επηρέασε και τον ίδιο τον Βενιζέλο, ο οποίος πίστευε στην καθολική απήχηση του κόμματός του. Ωστόσο, το πολιτικό πεδίο του Μεσοπολέμου καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από τη διχαστική κληρονομιά του Εθνικού Διχασμού, η οποία λειτούργησε ως κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου. Μέσα σε αυτό το έντονα διχασμένο πολιτικό περιβάλλον, ο στρατός αναδείχθηκε σε καθοριστικό παράγοντα των πολιτικών εξελίξεων. Οι στρατιωτικοί απέκτησαν βενιζελικό ή αντιβενιζελικό προσανατολισμό και, αξιοποιώντας τη ρητορική του Εθνικού Διχασμού, παρενέβησαν επανειλημμένα στην πολιτική ζωή της χώρας, επιχειρώντας να εξυπηρετήσουν τα επαγγελματικά και πολιτικά τους συμφέροντα. Ωστόσο, η προσήλωσή τους σε συγκεκριμένες παρατάξεις δεν αναιρούσε τη βαθιά τους δυσπιστία απέναντι στους πολιτικούς και την πεποίθηση ότι μπορούσαν να κυβερνήσουν αποτελεσματικότερα. Όπως επισημαίνει ο Mazower, οι ίδιες

¹¹² Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1922-1940. Ο Μεσοπόλεμος, τ. Β' 2*, επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ. Βιβλιόραμα, 2003, σ. 40-42.

στρατιωτικές φυσιογνωμίες πρωταγωνίστησαν τόσο στην ίδρυση της Δημοκρατίας το 1924 όσο και στην κατάργησή της το 1935, γεγονός που καταδεικνύει τη ρευστότητα των πολιτικών τους επιλογών¹¹³.

Πέραν του Εθνικού Διχασμού, το πολιτικό σκηνικό του ελληνικού Μεσοπολέμου καθορίστηκε και από τη διαχείριση του κοινωνικού ζητήματος, ιδίως μετά την ένταση των εργατικών διεκδικήσεων που ακολούθησαν τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Σε αυτό το ήδη φορτισμένο πλαίσιο, η μαζική άφιξη των Μικρασιατών προσφύγων μετά το 1922 επανακαθόρισε σε βάθος τους πολιτικούς συσχετισμούς. Η προσφυγική παρουσία εισήγαγε μια νέα κοινωνική και πολιτική διαφοροποίηση, η οποία συχνά στηριζόταν στα εθνοτικά χαρακτηριστικά και αμφισβητούσε την πλήρη ελληνικότητα των προσφύγων, διευρύνοντας το χάσμα ανάμεσα σε γηγενείς και νεοφερμένους¹¹⁴.

Οι πρόσφυγες, ήδη από τις εκλογές του Δεκεμβρίου 1923 για τη Δ' Εθνοσυνέλευση, τάχθηκαν στη συντριπτική τους πλειονότητα υπέρ του Φιλελεύθερου Κόμματος και της Δημοκρατικής Ένωσης του Παπαναστασίου. Από τον *Νεολόγο*, για παράδειγμα, μαθαίνουμε λεπτομέρειες για την υπερψήφιση του «Ναι» από τους πρόσφυγες της Πάτρας στο δημοψήφισμα για το Πολιτειακό¹¹⁵. Η στάση αυτή υπήρξε καθοριστική για την ανακήρυξη της Αβασίλευτης Δημοκρατίας και, σε ευρύτερο επίπεδο, ενίσχυσε τον κοινοβουλευτισμό, καθώς λειτούργησε συσπειρωτικά για τη διαμόρφωση ενός ενιαίου αντιβενιζελικού πόλου. Όπως σημειώνει ο Χατζηιωσήφ, η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων, αντί να αποδυναμώσει το κοινοβουλευτικό σύστημα, του εξασφάλισε στην πραγματικότητα μια «παράταση» για περίπου μία δεκαετία. Είναι ενδεικτικό ότι στις εκλογές του 1926 οι πρόσφυγες στην Αθήνα ψήφισαν τη βενιζελική παράταξη σε ποσοστό της τάξης του 90%¹¹⁶.

Η έντονα φιλοβενιζελική και αντιδυναστική στάση των προσφύγων ερμηνεύεται τόσο από τη σύνδεση του Βενιζέλου με τη Μεγάλη Ιδέα και τη Συνθήκη των Σεβρών όσο και από την αρνητική εμπειρία που είχαν από την πολιτική ουδετερότητας του βασιλιά Κωνσταντίνου κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, σε μια περίοδο κατά την οποία οι ελληνορθόδοξοι πληθυσμοί της Μικράς Ασίας υφίσταντο

¹¹³ Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, σ. 50.

¹¹⁴ Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Πόλις, 2020, σ. 130.

¹¹⁵ *Νεολόγος*, 14 Απριλίου 1924.

¹¹⁶ Σπύρος Καραβάς, «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του μεσοπολέμου». *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σ. 145.

ήδη διώξεις. Η βενιζελική παράταξη είχε, πράγματι, βρει από πολύ νωρίς εύηχοα ώτα μεταξύ των κατοίκων της Ιωνίας, ήδη από την περίοδο του Διχασμού και πριν ακόμα από την έναρξη της Μικρασιατικής εκστρατείας, και αποτελούσε σημαντικό στήριγμα των φιλοδοξιών της. Ως εκ τούτου, είναι επόμενο ότι το προσφυγικό μικρασιατικό στοιχείο είχε ανησυχήσει ιδιαίτερα την αντιβενιζελική παράταξη, η οποία επιζητούσε τη μη συμμετοχή των προσφύγων στις εκλογικές διαδικασίες του 1923¹¹⁷. Από την πλευρά των προσφύγων, οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις της περιόδου 1920-1922 είχαν θεωρηθεί ως οι βασικοί υπεύθυνοι για την καταστροφική έκβαση της Μικρασιατικής Εκστρατείας και τον επακόλουθο ξεριζωμό τους.

Αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, το Κόμμα Φιλελευθέρων στην Πάτρα επιχείρησε να αξιοποιήσει αυτές τις διαθέσεις των προσφύγων. Σύμφωνα με μία είδηση που δημοσιεύεται στον *Νεολόγο*, ήδη τον Νοέμβριο 1922, το κόμμα ενδιαφέρθηκε πολύ έντονα για τους νέους ψηφοφόρους: «(...). Επίσης δύνανται να απευθύνονται και οι πρόσφυγες προς απόκτησιν των βιβλιαρίων των. Εκ του Γραφείου»¹¹⁸.

Κατά το έτος 1925, με αφορμή το αποτέλεσμα των δημοτικών εκλογών στην Πάτρα, διατυπώνονται αντιδράσεις, καθώς τα προσφυγικά εκλογικά τμήματα ανέδειξαν άλλον υποψήφιο δήμαρχο, αντιτιθέμενοι έτσι στον εκλεκτό των γηγενών, Ιωάννη Βλάχο, εκπρόσωπο του Λαϊκού Κόμματος. Θεωρώντας αυτές τις κοινωνικές αντιδράσεις εις βάρος του προσφυγικού πληθυσμού ως άδικες, ο αρθρογράφος με το ψευδώνυμο «Γηγενής» μιλά για γνωστούς δημότες της Πάτρας, οι οποίοι είχαν προσφυγική καταγωγή (όπως οι Αχ. Γεροκωστόπουλος, Δ. Βότσης, Δ. Γούναρης). Μέσω αυτής της επίκλησης, θυμίζει ότι η πόλη δέχθηκε πολλούς πρόσφυγες κατά το παρελθόν, οπότε έχει μία παράδοση στην ενσωμάτωση των ετεροχθόνων. Βασισμένος σε αυτό το σκεπτικό, ο «Γηγενής» επισημαίνει ότι τώρα κατηγορούνται οι πρόσφυγες, επειδή δείχνουν να έχουν άλλα πολιτικά φρονήματα σε σχέση με τους ντόπιους, με αφορμή τις πρόσφατες δημοτικές εκλογές. Εξάλλου, ο αρθρογράφος υπενθυμίζει στο αναγνωστικό κοινό ότι οι πρόσφυγες προσέφεραν στο κράτος, αφού μεταξύ άλλων ανανέωσαν το ελληνικό στοιχείο της Μακεδονίας. Και κλείνει την παρέμβασή του,

¹¹⁷ Μαρία Κ. Γιώτα, *Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2005, σ. 10.

¹¹⁸ *Νεολόγος*, 12 Νοεμβρίου 1922.

καλώντας τους συμπολίτες του να κοιτάζουν «πέρα από στενά μικροπολιτικά διανοήματα»¹¹⁹.

Στην προσπάθειά της να παγιώσει τη στήριξη των προσφύγων προς τη βενιζελική παράταξη, η εφημερίδα *Νεολόγος* φιλοξενεί επίσης σχετικές παρεμβάσεις υπογεγραμμένες από πρόσφυγες. Μια τέτοια χαρακτηριστική παρέμβαση, υπογεγραμμένη με το ψευδώνυμο «Πρόσφυξ», δημοσιεύτηκε στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας, μία μόλις ημέρα πριν από τις εκλογές του Νοεμβρίου 1926: «Πρόσφυγες αδελφοί! Η κρίσιμος στιγμή έφθασεν. Η τύχη μας όλων των προσφύγων κρίνεται την ερχομένην Κυριακήν. Ας σκεφθούμε ποίοι μάς έφεραν σ' αυτή την κατάντια, ποίοι είναι οι αίτιοι της συμφοράς μας και ας αποφασίσουμε. Πρόσφυγες αδελφοί μου! Ας βάλουμε όλοι μας το ένα χέρι στην καρδιά και το άλλο κρατώντας το ψηφοδέλτιο της Ενώσεως των Φιλελευθέρων, ας τρέξουμε να το ρίξουμε στο ψηφοδόχο κιβώτιον»¹²⁰.

Στην ίδια κατεύθυνση, στις 8 Νοεμβρίου 1926 δημοσιεύεται η ακόλουθη χαρακτηριστική ανακοίνωση, υπογεγραμμένη από την Προσφυγική Επιτροπή της γειτονικής κωμόπολης του Αιγίου. Στην ανακοίνωσή της τονίζει ότι είναι ομόφωνη η απόφαση του προσφυγικού κόσμου της περιοχής να στηρίξει τη βενιζελική παράταξη: «Η επιτροπή [...] απεφάσισεν όπως και δημοσίως δηλώση ότι ολόκληρος ο προσφυγικός κόσμος θα ψηφίση την Ένωσιν των Φιλελευθέρων και ότι αδίκως κοπιάζουν τα αντίθετα κόμματα προπαγανδίζοντα περιερχόμενα τους προσφυγικούς συνοικισμούς, και υποσχόμενα λαγούς με πετραχήλια. Είναι γνωστή η δράσις των και η ικανότης των από τα χάλια εις τα οποία μας έφεραν. Λοιπόν και πάλιν δηλούμεν ότι ολόκληρος ο προσφυγικός κόσμος Αιγίου θα ψηφίση το φιλελεύθερον κόμμα»¹²¹.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και μια άλλη είδηση, που δημοσιεύτηκε στον *Νεολόγο* μία ημέρα πριν από τις εκλογές του Νοεμβρίου 1926, στις οποίες το Κόμμα Φιλελευθέρων ήρθε μεν πρώτο, με ποσοστό της τάξης του 32%, δεν κατόρθωσε όμως να σχηματίσει κυβέρνηση. Γνωστοποιεί λοιπόν ο *Νεολόγος* σχετικά με ένα βίαιο περιστατικό που σημειώθηκε σε έναν από τους προσφυγικούς συνοικισμούς:

«Ομάς βασιλοφρόνων μετέβη εις τους προσφυγικούς συνοικισμούς, ψάλλουσα τον 'Γυιό του Αετού' και προκαλούσα και υβρίζουσα τους πρόσφυγας. Οι αποτελούντες την ομάδα εξηκολούθουν να υβρίζουν τους πρόσφυγας, οίτινες ηναγκάσθησαν τότε να τους εκδιώξουν δια της βίας δια λίθων και ξύλων.

¹¹⁹ *Νεολόγος*, 1η Νοεμβρίου 1925.

¹²⁰ «Προς τους πρόσφυγας εκλογείς», *Νεολόγος*, 6 Νοεμβρίου 1926.

¹²¹ «Οι πρόσφυγες Αιγίου», *Νεολόγος*, 8 Νοεμβρίου 1926.

Επηκολούθησε συμπλοκή εξ ης ετραυματίσθησαν ο πρόσφυξ Στεφανίδης δια λίθου εις την κεφαλήν και Κ. Μαλακονιάρης εις τον πόδα δια μαχαίρας. Οι πρωταίτιοι των σκηνών συνελήφθησαν»¹²². Σε αυτήν την περίπτωση, η βενιζελική εφημερίδα της Πάτρας παρουσιάζει ως δίκαιη τη βία που άσκησαν οι πρόσφυγες, ως μία καταφυγή σε νόμιμη άμυνα απέναντι στην αναιτία πρόκληση των βασιλοφρόνων.

Παρ' όλα αυτά, η πολιτική εμπιστοσύνη των προσφύγων προς τον βενιζελικό χώρο δεν υπήρξε αδιατάρακτη. Ο πρώτος σοβαρός κλονισμός σημειώθηκε το 1925, όταν ακυρώθηκε η εκλογή του προσφυγικής καταγωγής δημάρχου Θεσσαλονίκης Μηνά Πατρίκιου, με το επιχείρημα της υποστήριξής του από την Αριστερά. Οι δηλώσεις του Πάγκαλου, ότι η εκλογή προσφύγων σε καίριες πολιτικές θέσεις έπρεπε να αποφεύγεται «προς χάριν των γηγενών», ανέδειξαν τα όρια της πολιτικής νομιμοποίησης των προσφύγων και κατέδειξαν ότι η θεσμική τους ένταξη δεν είχε ακόμη πλήρως εμπεδωθεί. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1920, άλλωστε, αρχίζει να διαμορφώνεται και η προνομιακή σχέση των προσφύγων με το ΚΚΕ, στη βάση κοινών διεκδικήσεων, σχέση η οποία πρόκειται να παγιωθεί κατά την περίοδο της Κατοχής¹²³.

¹²² «Συμπλοκή εις προσφυγικούς συνοικισμούς», *Νεολόγος*, 6 Νοεμβρίου 1926.

¹²³ Μανόλης Γιαννούτσος, Μανόλης, *Μικρασιάτες πρόσφυγες στη Σάμο (1922-1940): κοινωνική ένταξη, οικονομική δραστηριότητα, πολιτική συμπεριφορά*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2016, σ. 290-304· Κωστής Καρπόζηλος, *Ο ελληνικός κομμουνισμός*, Αντίποδες, 2024, σ. 139-227.

Κεφάλαιο 5: Η κοινωνική ζωή και οργάνωση των προσφύγων

Από την εφημερίδα *Νεολόγος* προκύπτει ότι οι πρόσφυγες που έφτασαν στην Πάτρα δεν άργησαν να επιχειρήσουν να οργανωθούν, κατ' αρχάς μέσα από τη δημιουργία σωματείων και συλλόγων. Ήδη στις αρχές Δεκεμβρίου 1922, γίνεται λόγος για «αρχαιρεσίες» Μικρασιατών και Ποντίων¹²⁴. Δεδομένου ότι οι πρόσφυγες δεν αποτελούν μια ενιαία κοινότητα τα μέλη της οποίας έχουν ταυτόσημες αντιλήψεις, στην Πάτρα ιδρύονται δύο σύλλογοι Μικρασιατών, η Παμπροσφυγική Ένωση¹²⁵ και ο Παμμικρασιατικός Σύνδεσμος¹²⁶.

Μάλιστα, οι δύο αυτοί σύλλογοι δεν αργούν να έρθουν σε αντιπαράθεση μεταξύ τους¹²⁷. Τον Ιούνιο 1925 δημοσιεύεται σε πρωτοσέλιδο της εφημερίδας η είδηση ότι σε συνέλευση του Παμμικρασιατικού Συνδέσμου σημειώθηκαν αντεγκλήσεις και επεισόδια ανάμεσα σε υποστηρικτές και πολέμιους του διοικητικού συμβουλίου. Σύμφωνα με το δημοσίευμα, για τη λήξη των επεισοδίων απαιτήθηκε η παρέμβαση της αστυνομίας:

Εσημειώθησαν ζοηραί αντεγκλήσεις μεταξύ των ακροωμένων εξ αιτίας επιδοκιμασιών και αποδοκιμασιών εναντίον του αγορεύοντος, εθραύσθη δε και εν θρανίον του σχολείου. Ακολούθως ηθέλησαν να ομιλήσουν κατά του Διοικητικού Συμβουλίου οι πρόσφυγες κ. κ. Μ. Παπαδόπουλος και Σάββας Ασλανίδης, αλλά δεν κατέστη τούτο δυνατόν λόγω του πανδαμονίου των φωνών εκ μέρους των υποστηρικτών του Συμβουλίου, οίτινες εις μίαν στιγμήν εξάψεως, αν δεν επενέβαινον οι παριστάμενοι αστυνομικοί, θα ήρχοντο εις χείρας με τους αντιφρονούντας¹²⁸.

Ανεξάρτητα από την ακρίβεια αυτού του ρεπορτάζ του *Νεολόγου*, στη νέα τους πατρίδα οι πρόσφυγες, όπως σημειώνει ο Mazower, δημιούργησαν ένα μεγάλο πλήθος «από προσφυγικούς συλλόγους, ενώσεις και λέσχες, οι οποίες τους παρείχαν δελτία ταυτότητας, πιστοποιητικά περιουσίας, έγγραφα πολιτογράφησης, και – το σπουδαιότερο – επαφές με τους πολιτικούς. Ίδρυσαν συλλόγους –οι πρόσφυγες της Περιοχής της Προύσας, οι Σμυρνιοί– για να παραμείνουν ενωμένοι, ενάντια στους εχθρικούς αυτόχθονες [με τους οποίους ήταν συχνές οι συμπλοκές, ιδίως στα χωριά] κι

¹²⁴ *Νεολόγος*, 4 Δεκεμβρίου 1922.

¹²⁵ *Νεολόγος*, 21 Ιανουαρίου 1924.

¹²⁶ *Νεολόγος*, 10 Φεβρουαρίου 1924.

¹²⁷ *Νεολόγος*, 13 και 18 Φεβρουαρίου 1924.

¹²⁸ «Η χθεσινή συνέλευσις του Παμμικρασιατικού Συνδέσμου», *Νεολόγος*, 29 Ιουνίου 1925.

ενάντια στη γραφειοκρατία»¹²⁹. Επρόκειτο δηλαδή για μια συγκροτημένη και συλλογική κινητοποίηση για την επιβίωση, η οποία πήρε μαζικά χαρακτηριστικά και εκδηλώθηκε σε όλη την Ελλάδα. Οι σύλλογοι αυτοί, άλλωστε, επρόκειτο να λειτουργήσουν και ως μοχλοί πίεσης προς την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, όπως έδειξε η Παπαθανασοπούλου στη διατριβή της για την περίπτωση της Κοκκινιάς¹³⁰.

Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι, όπως παρατηρήθηκε και σε άλλες πόλεις, οι πρόσφυγες οργανώθηκαν βάσει του τόπου καταγωγής τους. Και αυτό έγινε αφορμή για την έκφραση ανταγωνισμών, κυρίως μεταξύ Μικρασιατών και Ποντίων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, αυτού του είδους ο ανταγωνισμός φαίνεται ότι υποδαυλίστηκε με διάφορους τρόπους και από τους γηγενείς. Για παράδειγμα, η συντάκτρια του *Νεολόγου* Καλλιόπη Διαμαντοπούλου έγραφε το 1923 ότι το μεγαλύτερο μέρος της φιλανθρωπίας κατευθυνόταν προς τους Μικρασιάτες, σε βάρος των Ποντίων. Μέσα από την παρέμβασή της, δημοσιευμένη στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας, θέλησε να επισημάνει το ελλιπές ενδιαφέρον που επέδειξε το οργανωμένο κράτος έναντι των προσφύγων που προέρχονταν από τον Εύξεινο Πόντο:

Να υψώσωμεν φωνήν και επικαλεσθώμεν την προσοχήν των αρμοδίων υπέρ των ατυχών εκ Πόντου προσφύγων [...]. Δια τους ατυχείς αυτούς δεν υπήρξε Κρατική περίθαλψις, δεν υπάρχουν Επόπται προσφύγων, δεν υπάρχουν υγειονομικοί Επιθεωρηταί, δεν υπάρχουν Φιλανθρωπικαί Οργανώσεις, δεν τους εδόθησαν ολίγα ράκη να θερμάνωσι τα εκ του βαρυτάτου χειμώνος και των νόσων ριγούντα μέλη των, δεν τους εχορηγήθη μικρόν επίδομα ουδέ κόκκος κινήνης δια τους ασθενείς, οίτινες πάντες κύπτοντες υπό το βάρος ανηκούστων στερήσεων αποθνήσκουσι καθ' εκάστην και ούτως ο θάνατος ανέλαβε το ευεργετικόν καθήκον να λύση το πολυθρύλητον προσφυγικόν ζήτημά των¹³¹.

Όπως σημειώνει και πάλι ο Mazower, ο οποίος ασχολήθηκε ειδικότερα με τους πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη, οι πρόσφυγες που έφτασαν στην Ελλάδα δεν αποτελούσαν ένα ομοιογενές σύνολο «και το μόνο που τους ένωνε ήταν τα βάσανά τους. Προέρχονταν απ' όλα τα μέρη του ελληνικού κόσμου –από τις δυτικές ακτές της Μικράς Ασίας, από τη Μαύρη Θάλασσα, από τον Καύκασο και από την ανατολική

¹²⁹ Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη*, σ. 428.

¹³⁰ Κυριακή Παπαθανασοπούλου, *Προσφυγική εγκατάσταση, σύλλογοι και μνήμη στη Νίκαια (1923-1967)*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 2020, σ. 102-109.

¹³¹ *Νεολόγος*, 4 Μαρτίου 1923.

Θράκη [...] Κάποιοι ήταν από εύπορα αστικά περιβάλλοντα. [...] άλλοι πάλι ήταν αγρότες της Ανατολίας και δυσκολεύονταν να προσαρμοστούν στη ζωή της πόλης»¹³².

Εκτός από τη σωματειακή οργάνωση, οι πρόσφυγες παίρνουν και μικρότερες πρωτοβουλίες, στο πλαίσιο των οποίων αναπτύσσουν στρατηγικές κατ' αρχάς για την επιβίωσή τους. Για παράδειγμα, τον Μάιο 1924, 50 γυναίκες πρόσφυγες, διοργάνωσαν «καλλιτεχνική έκθεση», προκειμένου να πουλήσουν τα εργόχειρά τους¹³³. Σε κάθε περίπτωση, αφενός η αδυναμία του κράτους να βοηθήσει ουσιαστικά τους πρόσφυγες και αφετέρου η εχθρότητα από ένα όχι αμελητέο τμήμα των γηγενών φαίνεται ότι συνέβαλε καθοριστικά στην αύξηση των πρωτοβουλιών αυτοοργάνωσης των προσφύγων¹³⁴. Πρωτοβουλίες όπως αυτή με τα εργόχειρα μπορούν να ιδωθούν ως μορφές «καθημερινής αυτοοργάνωσης», οι οποίες δεν περιορίζονταν στην επίτευξη του άμεσου και πιεστικού στόχου της επιβίωσης, αλλά συνέβαλαν στη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής και της αξιοπρέπειας των προσφύγων. Ιδίως για τις γυναίκες, τέτοιες δράσεις λειτουργούσαν ως εναλλακτικοί τρόποι ένταξης στον αστικό χώρο, πέρα από την εξαρτημένη μισθωτή εργασία ή τη φιλανθρωπία. Με αυτόν τον τρόπο, η αυτοοργάνωση δεν υποκαθιστούσε απλώς την απουσία κρατικής μέριμνας, αλλά συγκροτούσε παράλληλα μορφές κοινωνικής δράσης που ενίσχυαν την προσφυγική ταυτότητα.

Μια άλλη όψη της πρόθεσης των προσφύγων να διατηρήσουν τις μεταξύ τους σχέσεις στη νέα τους πατρίδα αποτελεί η ίδρυση καταστημάτων εστίασης, με εδέσματα και μουσικές από την Ανατολή. Ήδη στο τέλος του 1922, ιδρύθηκε στο κέντρο της Πάτρας το «ουζοπωλείο» με το χαρακτηριστικό όνομα «Ο Νόστος της Ιωνίας». Όπως σημειωνόταν στη σχετική αγγελία, το καινούργιο αυτό κατάστημα επρόκειτο να «λειτουργήσει κατά το Σμυρναϊκόν σύστημα, ήτοι θα παρέχη πλουσίαν ποικιλίαν γαργαλιστικωτάτων μεζέδων και ούζο ιδεώδες. Επίσης θα παρέχη μύραν παγωμένην αγνήν. Περιποίησης και καθαριότης πρωτοφανής δια τας Πάτρας»¹³⁵. Λίγο αργότερα, άνοιξε στην Πλατεία Γεωργίου, στο πιο κεντρικό δηλαδή σημείο της πόλης, το κατάστημα Ιωνικόν Κέντρον «υπό τύπον Σμυρναϊκού καφενείου [...] υπό την

¹³² Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη*, σ. 426.

¹³³ *Νεολόγος*, 29 Μαΐου 1924.

¹³⁴ Afroditi Pelteki, "Asia Minor Refugee Associations in Lesbos (1914-1936)," *Open Journal for Studies in History* 3.2 (2020): 35-46.

¹³⁵ *Νεολόγος*, 28 Δεκεμβρίου 1922.

διεύθυνσιν του κ. Στυλ. Καραγεωργίου πρώην εργοστασιάρχου μουσικών οργάνων και εμπόρου κλειδοκυμβάλων εν τη πρωτεύουση της Ιωνίας»¹³⁶.

Αργότερα, οι πρόσφυγες επρόκειτο να ανοίξουν καταστήματα εστίασης και στους νέους προσφυγικούς συνοικισμούς, όπως το «εξοχικόν καφεζυθοπωλείον» η Κυψέλη, όπου έπαιζε μουσική «άρτι αφιχθείσα εκ Κωνσταντινουπόλεως»¹³⁷. Από την αποδελτίωση του *Νεολόγου*, προκύπτει ότι μερικοί γηγενείς επιχειρηματίες της εστίασης επίσης είδαν στην άφιξη των προσφύγων μία ευκαιρία για αναπροσανατολισμό των δραστηριοτήτων τους. Χαρακτηριστική είναι η ακόλουθη αγγελία, η οποία δείχνει ότι πολλοί από τους γηγενείς ήταν έτοιμοι να καλωσορίσουν ορισμένες από τις συνήθειες των προσφύγων. Εν προκειμένω αναγγέλλεται η έναρξη λειτουργίας του καινούργιου ρακοπωλείου υπό την επωνυμία «Η ωραία Σμύρνη»:

Το κενόν δια την πόλιν μας συνεπληρώθη. Από τινων ήδη ημερών ήνοιξε τας πύλας του το επί της οδού Κορίνθου 107 νέον ρακοπωλείον υπό τον τίτλον: «Η ωραία Σμύρνη» διευθυνόμενον υπό του ρέκτου συμπολίτου μας κ. Αθαν. Αθανασίου. Εκεί θα εύρητε το αγνό ούζο σας με τα φρέσκα μεζεδάκια σας, και τα ραπανάκια σας. Εκεί θα εύρητε περιποίησην και καθαριότητα. Αρκεί μία επίσκεψις και θα σας πείση. Το ανωτέρω Ρακοπωλείον καθιστά γνωστόν εις την αξιότιμον πελατείαν του, ότι ουδεμίαν απολύτως έχει σχέσιν με το ρακοπωλείον ο 'Νόστος της Ιωνίας»¹³⁸.

Τα καταστήματα εστίασης των προσφύγων θα πρέπει να ενταχθούν στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο της γειτονιάς. Όπως έδειξε η Hirschon στη μελέτη της για την προσφυγική συνοικία Γερμανικά στον Πειραιά, στη γειτονιά επικρατούσαν σχέσεις αμοιβαιότητας. Μέσα από διάφορες, μη συστηματοποιημένες ανταλλαγές κάθε μορφής μεταξύ των γειτόνων γινόταν προσπάθεια ώστε αφενός να ενισχυθεί η συνοχή μεταξύ των προσφύγων και αφετέρου να καλυφθούν οι πολλές ελλείψεις με τις οποίες αυτοί ήταν αντιμέτωποι για πολλά χρόνια μετά την άφιξή τους στην Ελλάδα¹³⁹.

Το 1925 ιδρύθηκε επίσης από τους πρόσφυγες της Πάτρας το αθλητικό σωματείο «Ολυμπιακός Πατρών». Όπως έδειξε ο Baltas, τα αθλητικά σωματεία των προσφύγων που δημιουργήθηκαν σε πολλά μέρη της Ελλάδας, λειτούργησαν ως φορείς διατήρησης της προσφυγικής πολιτισμικής ταυτότητας και μνήμης¹⁴⁰. Ταυτόχρονα,

¹³⁶ *Νεολόγος*, 17 Ιανουαρίου 1923.

¹³⁷ *Νεολόγος*, 22 Σεπτεμβρίου 1926.

¹³⁸ *Νεολόγος*, 3 Φεβρουαρίου 1923.

¹³⁹ Renée Hirschon, *Οι κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατικών προσφύγων στον Πειραιά*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2006, σ. 308-331.

¹⁴⁰ Andreas Baltas, "The Refugee Sports Clubs in Greece as Carriers of Asia Minor Memory (1922–40)," *Turkish Historical Review* 14.2-3 (2023), σ. 328-347.

όπως φαίνεται από την περίπτωση της υπό εξέταση πατρικής εφημερίδας, οι αθλητικές ομάδες των προσφύγων φαίνεται ότι βοήθησαν σ' έναν βαθμό στην ορατότητα και τη σταδιακή αποδοχή τους από τον εθνικό κορμό. Με αφορμή τις νίκες της ομάδας, έγραφε χαρακτηριστικά ο *Νεολόγος* το 1926: «Ούτω η λαμπρά ομάς του Ολυμπιακού κατήγαγε νέας νίκας και πέραν των ορίων των Πατρών προς τιμήν του ονόματος της πόλεώς μας»¹⁴¹. Η θετική αυτή προβολή, που εντοπίζεται και σε ένα από τα φύλλα του *Νεολόγου*¹⁴², δεν αφορά ωστόσο στην προσφυγική ιδιότητα καθαυτή, αλλά στην ικανότητα της ομάδας να προσθέτει γόητρο στην πόλη. Η αποδοχή των προσφύγων μέσω του αθλητισμού, εν προκειμένω του ποδοσφαίρου, εμφανίζεται έτσι να είναι εξαρτημένη από τη «χρησιμότητα». Και αυτό δείχνει ότι η ένταξη των προσφύγων δεν προωθείται άνευ όρων, αλλά προϋποθέτει τη συμμόρφωση σε συγκεκριμένα πρότυπα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και μία ακόμη είδηση που δημοσιεύεται στον *Νεολόγο* σχετικά με το αθλητικό σωματείο του Ολυμπιακού Πατρών, τον Ιανουάριο 1926: «Το ότι ο Ολυμπιακός είναι ομάς καθαρώς προσφυγική – ουδείς ψόγος άλλως τε, εκτός εάν οι ίδιοι θεωρούν προσβλητική την ιδιότητα του πρόσφυγος – αποδεικνύεται όχι μόνον εκ της συνθέσεώς του αλλά και εξ επιστολής ενός εκ των πρωτεργατών της αποστασίας του Α. Πούλου προς τον εν Αθήναις αθλητήν της Π.Γ.Ε. κ. Ε. Κωστόπουλος, υπό χρονολογίαν 4 Φεβρ. ε.ε. εν η μεταξύ άλλων έγραφεν ούτος ότι ‘... εμείς προσπαθούμε να κάμουμε μία καθαρώς προσφυγική ομάδα... κλπ.’»¹⁴³ Ενώ η εφημερίδα επιχειρεί να αφαιρέσει το στίγμα από την προσφυγική ιδιότητα, μέσω της ρητής διαβεβαίωσης ότι αυτή δεν αποτελεί «ψόγο», στην πραγματικότητα αναπαράγει τη διάκριση σε βάρος των προσφύγων, καθώς αυτή ακριβώς η ιδιότητα παραμένει αντικείμενο επισήμανσης.

Σε γενικές γραμμές, οι μορφές κοινωνικής ζωής και οργάνωσης των προσφύγων στην Πάτρα δείχνουν ότι η ένταξή τους δεν υπήρξε μια παθητική διαδικασία που επιβλήθηκε «από τα πάνω». Αντίθετα, ήταν αποτέλεσμα συνεχών πρωτοβουλιών και διεκδικήσεων εκ μέρους των ίδιων των προσφύγων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, άλλωστε, η οργάνωση των προσφύγων πήρε πιο διεκδικητικά χαρακτηριστικά, για παράδειγμα, μέσα από τη διοργάνωση παραστάσεων

¹⁴¹ «Ποδοσφαιρικά», *Νεολόγος*, 3 Ιουνίου 1926.

¹⁴² «Φουτ-Μπολ. Οι αυριανοί αγώνες», *Νεολόγος*, 17 Οκτωβρίου 1925· «Μεγάλοι ποδοσφαιρικοί αγώνες», *Νεολόγος*, 26 Φεβρουαρίου 1926.

¹⁴³ «Διά τον προσφυγικόν σύλλογον Ολυμπιακόν», *Νεολόγος*, 3 Ιανουαρίου 1926.

διαμαρτυρίας και συλλαλητηρίων¹⁴⁴. Το γεγονός ότι ο *Νεολόγος*, κατά την πρώτη αυτή περίοδο έδινε χώρο σε ορισμένες από αυτές τις διεκδικητικές πρωτοβουλίες των προσφύγων δεν θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως άσχετο από τις προσπάθειες της βενιζελικής παράταξης να ενισχύσει τους δεσμούς της με τους πρόσφυγες.

¹⁴⁴ «Οι πρόσφυγες ζητούν κουβέρτας», *Νεολόγος*, 23 Δεκεμβρίου 1924.

Συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία επιχείρησε να εξετάσει την εικόνα των Μικρασιατών προσφύγων, όπως αυτή διαμορφώθηκε και προβλήθηκε μέσα από τις σελίδες της αχαϊκής εφημερίδας *Νεολόγος* κατά την κρίσιμη περίοδο από το 1922 έως το 1926. Μέσα από την αποδελτίωση και την ανάλυση των σχετικών δημοσιευμάτων, έγινε προσπάθεια να εντοπιστούν και στη συνέχεια να συζητηθούν οι τρόποι με τους οποίους συγκροτήθηκαν κυρίαρχοι λόγοι για τους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, καθώς και οι «όροι» που τέθηκαν σε αυτούς προκειμένου να ενταχθούν στην τοπική και εθνική κοινωνία.

Έχει επισημανθεί επανειλημμένως ότι η Μικρασιατική Καταστροφή αποτέλεσε μια βαθιά τομή για την ελληνική κοινωνία, όχι μόνο λόγω της βαριάς στρατιωτικής ήττας, η οποία μετέβαλε το πολιτικό τοπίο και οδήγησε στην εγκαθίδρυση της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας, αλλά κυρίως εξαιτίας της μαζικής άφιξης εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων από την Τουρκία στην Ελλάδα. Η Πάτρα, ως το σημαντικότερο αστικό κέντρο της Παλαιάς Ελλάδας και λόγω της γεινιάσής της με την Αθήνα και τον Πειραιά, βρέθηκε στο επίκεντρο αυτής της διαδικασίας και από την αρχή αντιμετώπισε οξύτατα προβλήματα στέγασης, διατροφής και υγιεινής των προσφύγων, προβλήματα που συχνά προκάλεσαν τις αντιδράσεις των γηγενών κατοίκων. Κατά τις πρώτες εβδομάδες μετά από την άφιξη των προσφύγων, πάντως, η εφημερίδα *Νεολόγος* υιοθέτησε έναν έντονα δραματικό και συγκινησιακό λόγο, προβάλλοντας εικόνες εξαθλίωσης και ανθρώπινου πόνου, με στόχο την κινητοποίηση αισθημάτων συμπόνιας και αλληλεγγύης. Ο λόγος αυτός εντασσόταν σε ένα ευρύτερο εθνικό αφήγημα, στο οποίο οι πρόσφυγες παρουσιάζονταν ως ατυχή θύματα της ιστορίας που υπέστησαν την τουρκική αγριότητα και, φυσικά, ως αναπόσπαστο μέρος του ελληνικού έθνους.

Ωστόσο, όπως προέκυψε από την ανάλυση των δημοσιευμάτων, η αρχική αυτή τάση σύντομα ανακόπηκε. Σταδιακά, και όσο η προσφυγική παρουσία γινόταν μόνιμο στοιχείο της αστικής ζωής, ο λόγος του Τύπου μεταβλήθηκε. Η φιλανθρωπία, η οποία αρχικά εμφανίστηκε ως αυθόρμητη έκφραση ανθρωπισμού και εθνικής αλληλεγγύης, άρχισε να αποκτά πιο ξεκάθαρα κίνητρα. Χωρίς να είναι πολιτικά ουδέτερη, η φιλανθρωπία συνδέθηκε με τον στόχο της διατήρησης της κοινωνικής ειρήνης σε ένα περιβάλλον έντονων κοινωνικών και πολιτικών αναταράξεων, όπου ο φόβος της κοινωνικής έκρηξης και της ριζοσπαστικοποίησης των εξαθλιωμένων μαζών

απασχολούσε σοβαρά τις πολιτικές και οικονομικές ελίτ σε όλη τη χώρα. Η προβολή συγκεκριμένων περιπτώσεων φιλανθρώπων και φιλανθρωπικών δράσεων, μέσα από τις σελίδες του *Νεολόγου*, δεν αποτέλεσε μια αχαϊκή πρωτοτυπία, ενώ εξυπηρετούσε όχι μόνο την ανάδειξη πράξεων αλληλεγγύης, αλλά και τη συγκρότηση ενός προτύπου «υπεύθυνης» κοινωνικής συμπεριφοράς. Παράλληλα, η μετατόπιση της ευθύνης για την ανακούφιση των προσφύγων προς τις ιδιωτικές πρωτοβουλίες και τις εθελοντικές δράσεις συνέβαλε στην αποσιώπηση της αδυναμίας του κράτους να διαχειριστεί την κατάσταση.

Από την ανάλυση των φύλλων του *Νεολόγου* προέκυψε επίσης ο βαρύνων ρόλος που αποδόθηκε στην εργασία ως βασική προϋπόθεση ένταξης των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία. Από πολύ νωρίς, μέσα από άρθρα, δηλώσεις πολιτικών προσώπων και παρεμβάσεις αναγνωστών, η εργασία αναδείχθηκε σε ύψιστο καθήκον για τους νεοφερμένους, ένας τρόπος να αποδείξουν ότι άξιζαν πράγματι την οποία βοήθεια τους προσέφεραν οι γηγενείς και το ελληνικό κράτος. Οι πρόσφυγες κλήθηκαν να αποδείξουν την αξία τους και τις καλές τους προθέσεις μέσα από την ένταξή τους στην παραγωγή, σε μια περίοδο κατά την οποία η ελληνική οικονομία επιδίωκε την ανασυγκρότηση και τη βιομηχανική ανάπτυξη. Όπως είναι γνωστό, οι πρόσφυγες αποτέλεσαν βασικό τμήμα της εργατικής τάξης στη μεσοπολεμική Ελλάδα, ενώ οι λόγοι αυτοί που προβλήθηκαν από τον Τύπο λειτούργησαν για τη νομιμοποίηση της εκμετάλλευσης ενός φθηνού και ευάλωτου εργατικού δυναμικού. Παρά τα άφθονα δημοσιεύματα της εφημερίδας που δείχνουν τη διάθεση των προσφύγων να εργαστούν και να αξιοποιήσουν με κάθε τρόπο τις δεξιότητές τους, τα ρατσιστικά στερεότυπα περί «ανατολίτικης νωχέλειας» ή περί αχαριστίας εμφανίζονται συστηματικά στον Τύπο. Η αναπαραγωγή αυτών των στερεοτύπων λειτούργησε σε πολλαπλά επίπεδα: από τη μία, ενοχοποιούσε τους ίδιους τους πρόσφυγες για τις συνθήκες εξαθλίωσής τους, ενώ από την άλλη, δικαιολογούσε την κοινωνική καχυποψία και μετέθετε την ευθύνη από τις ανεπαρκείς κρατικές δομές στους ίδιους τους ξεριζωμένους.

Ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζει επίσης η έμφυλη διάσταση της προσφυγικής εργασίας. Οι γυναίκες πρόσφυγες εμφανίζονται συστηματικά στις αγγελίες του *Νεολόγου* να αναζητούν εργασία, συχνά υπό εξαιρετικά επισφαλείς συνθήκες. Η μαζική είσοδός τους στην αγορά εργασίας, είτε ως παραμάνες, είτε ως οικιακές βοηθοί, είτε ως εκπαιδευτικοί κατ' οίκον, και πολύ σύντομα ως μισθωτές εργάτριες και υπάλληλοι, συνδέεται ευθέως με την άμεση ανάγκη της επιβίωσης και την απουσία οικογενειακών δικτύων στήριξης. Παράλληλα, φωτίζει μια λιγότερο ορατή πλευρά της

προσφυγικής εμπειρίας, όπου η φτώχεια και η ανασφάλεια συνυπάρχουν με την έμφυλη ανισότητα.

Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο που αναδείχθηκε μέσα από την ανάλυση των φύλλων του *Νεολόγου* είναι ο ρόλος της υγειονομικής πειθαρχίας, που συνδέεται ασφαλώς με τον στόχο της προστασίας της δημόσιας υγείας. Οι πρόσφυγες παρουσιάζονται συχνά ως εν δυνάμει υγειονομική απειλή, ιδίως όταν στεγάζονται σε πρόχειρους καταυλισμούς εντός του αστικού ιστού. Ο υγειονομικός λόγος λειτουργεί επιπλέον ως ένα μέσο νομιμοποίησης του χωρικού διαχωρισμού, της απομάκρυνσης των προσφύγων από το κέντρο της πόλης και της επιβολής ελέγχων και υποχρεώσεων, όπως οι εμβολιασμοί, συχνά υπό τον φόβο ποικίλων απειλών. Με αυτόν τον τρόπο, η ένταξη των προσφύγων συνδέεται άμεσα με τη συμμόρφωση σε κανόνες πειθαρχίας, οι οποίοι παρουσιάζονται ως αναγκαίοι για την προστασία της τοπικής κοινωνίας στο σύνολό της.

Παράλληλα, η ανάλυση των αστυνομικών δελτίων και των σχετικών ειδήσεων αποκαλύπτει το πώς κατά την εν λόγω περίοδο οι πρόσφυγες κατασκευάστηκαν ως «άλλοι», καθώς ταυτίστηκαν με την αταξία και την παραβατικότητα. Η επιλεκτική ανάδειξη της προσφυγικής ιδιότητας των δραστών μέσα από τα δημοσιεύματα και η αναπλαισίωση συγκεκριμένων επεισοδίων υπέρ της κρατικής εξουσίας συνέβαλαν στη νομιμοποίηση της αστυνομικής βίας και στην εδραίωση ενός λόγου που αντιμετώπιζε τους πρόσφυγες ως ομάδα προς επιτήρηση. Η διαδικασία αυτή δεν μπορεί παρά να ενίσχυσε την κοινωνική απόσταση μεταξύ γηγενών και προσφύγων, μετατρέποντας την κοινωνική ένταση σε αντιπαράθεση μεταξύ των φτωχών.

Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων, όπως αυτή προβάλλεται μέσα από τον *Νεολόγο*, εντάσσεται επίσης στο ίδιο πλαίσιο. Η εφημερίδα, φιλική προς τη βενιζελική παράταξη, προβάλλει επιλεκτικά μορφές προσφυγικού πατριωτισμού και νομιμοφροσύνης, ιδίως μέσα από την εθελοντική στράτευση και τη συμμετοχή στον εθνικό στρατό. Η πολιτογράφηση και η στρατολόγηση παρουσιάζονται ως κορυφαίες πράξεις ένταξης στον εθνικό κορμό, ενώ ταυτόχρονα συνοδεύονται από διάφορες απειλές και καταναγκασμούς. Η ένταξη, συνεπώς, δεν εμφανίζεται ως αυτόματη συνέπεια της εθνικής ταυτότητας των προσφύγων, αλλά ως διαδικασία που προϋποθέτει συνεχή απόδειξη πίστης και υπακοής. Ταυτόχρονα, ο *Νεολόγος* αναλαμβάνει να παίξει έναν πολύ σημαντικό ρόλο στη διαδικασία προσεταιρισμού της προσφυγικής ψήφου από τη βενιζελική παράταξη.

Η παρούσα εργασία επιχειρήσει επίσης να αναδείξει μερικές από τις σημαντικότερες μορφές κοινωνικής ζωής και οργάνωσης που ανέπτυξαν οι πρόσφυγες στην Πάτρα, όπως συνέβη και στις άλλες πόλεις που υποδέχτηκαν πρόσφυγες κατά την ίδια περίοδο. Όπως φαίνεται από τον *Νεολόγο*, οι πρόσφυγες επιχειρήσαν από νωρίς να συγκροτήσουν συλλογικές δομές για την αντιμετώπιση των προβλημάτων τους, αλλά και για τη διατήρηση δεσμών που συνδέονταν με τον τόπο καταγωγής και τις κοινές εμπειρίες τους. Οι δομές αυτές συνέβαλαν σημαντικά στη διαμόρφωση μιας κοινής προσφυγικής ταυτότητας στη μεσοπολεμική Ελλάδα, η οποία συχνά στιγματίστηκε, ιδιαίτερα όταν παρατηρήθηκαν τάσεις διαφοροποίησης από το κοινό εθνικό αφήγημα¹⁴⁵. Η προσφυγική κοινωνική ζωή και οργάνωση, ωστόσο, δεν υπήρξε ενιαία ούτε απαλλαγμένη από εντάσεις, καθώς αναπτύχθηκαν ποικίλοι ανταγωνισμοί. Η στάση του Τύπου απέναντι στις πρωτοβουλίες αυτές των προσφύγων υπήρξε μάλλον αμφίσημη. Ενώ καταγράφεται και σε ορισμένες περιπτώσεις προβάλλεται θετικά η προσφυγική δραστηριότητα, η αποδοχή της παραμένει εξαρτημένη από τη «χρησιμότητά» της για την πόλη και την κοινωνική τάξη, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι η ένταξη των προσφύγων, ακόμη και στο επίπεδο της κοινωνικής ζωής, προωθήθηκε υπό συγκεκριμένους όρους.

Τελικά, τίθεται εύλογα το ερώτημα κατά πόσο η εφημερίδα *Νεολόγος* στάθηκε στο ύψος των περιστάσεων και του ρόλου της ως ένα από τα βασικά μέσα ενημέρωσης της Πάτρας κατά την κρίσιμη περίοδο 1922-1926. Η ανάλυση των δημοσιευμάτων δείχνει ότι η εφημερίδα, από τη μία πλευρά, συνέβαλε σημαντικά στην κινητοποίηση της τοπικής κοινωνίας, στη θετική προβολή των φιλανθρωπικών δράσεων, καθώς και στη διατύπωση ενός λόγου αλληλεγγύης προς τους πρόσφυγες. Πέρα από τα κύρια άρθρα των συντακτών ή και τα άρθρα γνώμης των συνεργατών της, η εφημερίδα έδωσε ορισμένο χώρο ώστε να ακουστεί η φωνή του προσφυγικού κόσμου, μέσα από ανακοινώσεις των μικρασιατικών ενώσεων ή και μέσα από παρεμβάσεις ιδιωτών προσφύγων. Όλα αυτά τα στοιχεία επιβεβαιώνουν τη δημόσια εικόνα του *Νεολόγου* ως ενός σοβαρού και αξιόπιστου εντύπου, το οποίο εφάρμοσε κατά το δυνατόν τη δεοντολογία, αφού έλαβε υπόψιν και τη γνώμη των ετεροχθόνων.

Από την άλλη πλευρά, η αναπαραγωγή λόγων που έθεταν όρους αποδοχής για τους πρόσφυγες, όρους που εντάσσονταν στις ευρύτερες στοχεύσεις του κράτους και

¹⁴⁵ Dimitris Kamouzis, "Reassessing the "Asia Minor Catastrophe" of 1922: Collective Memory and Refugee Identity in Interwar Greece," *Diasporas. Circulations, migrations, histoire* 40 (2022), σ. 165-169.

των επιχειρηματιών, δείχνει ότι η δημοσιογραφική στάση της εφημερίδας δεν υπήρξε πλήρως ουδέτερη. Με αυτή την έννοια, ο *Νεολόγος* φαίνεται να δικαιώνει τη φήμη του ως η σημαντικότερη εφημερίδα της πόλης όχι μέσω μιας αποστασιοποιημένης δημοσιογραφικής ουδετερότητας, αλλά ως ένα μέσο που επιχειρεί ενεργά να διαμορφώσει την κοινή γνώμη, μεταφέροντας μερικές από τις κυρίαρχες αντιλήψεις της εποχής.

Η περίπτωση του *Νεολόγου* μπορεί να ιδωθεί ως ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα των ευρύτερων ιδεολογικών διεργασιών που χαρακτήρισαν την ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου. Μέσα από το τοπικό παράδειγμα, προκύπτει ότι η προσφυγική ένταξη συνδυάστηκε με διαρκείς διαπραγματεύσεις, συγκρούσεις και αποκλεισμούς, αλλά και με έναν συχνά ρατσιστικό λόγο, ο οποίος συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στην περιθωριοποίηση των προσφύγων κατά τη μεσοπολεμική περίοδο¹⁴⁶. Κατά τις επόμενες δεκαετίες, οι ρατσιστικοί λόγοι εναντίον των προσφύγων πρόκειται να υποχωρήσουν στον κυρίαρχο λόγο. Όπως σημειώνει ο Μαυρογορδάτος, μόνο μετά την Κατοχή και τον Εμφύλιο μπορεί να γίνεται λόγος για πραγματική αφομοίωση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία, η οποία συντελέστηκε χάρη και στην πολιτική τους πολυδιάσπαση, στο γεγονός δηλαδή ότι άρχισαν να διαιρούνται στα ίδια στρατόπεδα με τους γηγενείς¹⁴⁷. Αξίζει, τέλος να σημειωθεί, ότι η απαλλαγή τους από το ρατσιστικό στίγμα συνδυάστηκε επίσης με μια προσπάθεια «από τα πάνω» κατασκευής της προσφυγικής μνήμης, με έμφαση στην ομοιογένεια και την ομοιομορφία¹⁴⁸.

¹⁴⁶ Georgia Eglezou, "Refugees in Greece (1922): The Attitude of the Press Towards Their Arrival," *Ethnologia Balkanica* 13 (2009), σ. 77.

¹⁴⁷ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, «Το ανεπανάληπτο επίτευγμα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σ. 12.

¹⁴⁸ Georgios I. Kritikos, "Silencing inconvenient memories: refugees from Asia Minor in Greek historiography," *Journal of Ethnic and Migration Studies* 47.18 (2021), σ. 4269-4284.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς πηγές

Εφημερίδα *Νεολόγος*, 1922-1926

Εφημερίδα *Το Φως*, 1922-1926

(στο Ψηφιακό Αρχείο του Μουσείου Τύπου Πάτρας)

http://www.museiotipou.gr/arxeion-xml/pages/esiepi/internet/tekmiria-all?tekmiria-find-text=&tekmiria-table-page=153&tekmiria-order-sort=asc&tekmiria-column-sort=date_dia&-table-page=1

Δευτερογενείς πηγές

Βιβλία

Hirschon, Renée. *Οι κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατικών προσφύγων στον Πειραιά*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2006.

Mazower, Mark. *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου* (μετάφραση: Σπύρος Μαρκέτος). Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2015.

Mazower, Mark. *Θεσσαλονίκη. Πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, μουσουλμάνοι και εβραίοι, 1430-1950* (μετάφραση: Κώστας Κουρεμένος). Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2006.
Αλεξανδροπούλου, Αργυρούλα. *Κοινωνία, οικονομία και εκπαίδευση. Η αχαϊκή νεολαία 1863-1913*. Διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2009.

Αλιβιζάτος, Νίκος. *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*. Θεμέλιο, 1995.

Γκίκας, Αναστάσης. *Ρήξη και ενσωμάτωση. Συμβολή στην ιστορία του εργατικού-κομμουνιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου, 1918-1936*. Σύγχρονη Εποχή, 2010.

Καρπόζηλος, Κωστής. *Ο ελληνικός κομμουνισμός*. Αντίποδες, 2024.

Λιάκος, Αντώνης. *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1993.

Λιάκος, Αντώνης. *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*. Πόλις, 2020.

Μαργαρίτης, Γιώργος. *Η Ευρώπη στον 20ό αιώνα*. Κάλλιπος / Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2024.

Μαρινέλλης, Λευτέρης Χρ. *Οι πρόσφυγες στην Πάτρα*. Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αχαΐας, 2000.

Μιτζάλης, Νικόλαος Β. *Η μεσοπολεμική βιομηχανική ανάπτυξη της Πάτρας και οι μεταλλαγές στον αστικό ιστό της πόλης*. Περί Τεχνών, 2007.

Μιτζάλης, Νικόλαος Β. *Προσφυγικά. Η συνοικία της σιωπής στην Πάτρα του Μεσοπολέμου*. Εκδόσεις GRA, 2011.

Τζιάρης, Κώστας Γ. *Το κόκκινο και το γκριζό. Φτώχεια και πολιτική στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου*. Σύγχρονη Εποχή, 2023.

Άρθρα και Κεφάλαια σε Συλλογικούς τόμους

Baltas, Andreas. "The Refugee Sports Clubs in Greece as Carriers of Asia Minor Memory (1922–40)." *Turkish Historical Review* 14.2-3 (2023): 328-347.

Eglezou, Georgia. "Refugees in Greece (1922): The Attitude of the Press Towards Their Arrival." *Ethnologia Balkanica* 13 (2009): 75-90.

Exertzoglou, Haris. "Children of memory: narratives of the Asia Minor Catastrophe and the making of refugee identity in interwar Greece." *Journal of Modern Greek Studies* 34.2 (2016): 343-366.

Kamouzis, Dimitris. "Reassessing the “Asia Minor Catastrophe” of 1922: Collective Memory and Refugee Identity in Interwar Greece." *Diasporas. Circulations, migrations, histoire* 40 (2022): 165-169.

Kitromilides, Paschalis M., και Alexis Alexandris. "Ethnic survival, nationalism and forced migration: The historical demography of the Greek community of Asia Minor at the close of the Ottoman era." *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 5 (1984): 9-44.

Kritikos, Georgios I. "Silencing inconvenient memories: refugees from Asia Minor in Greek historiography." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 47.18 (2021): 4269-4284.

Kyramargiou, Eleni. "Refugees of the 1923 population exchange between Turkey and Greece: Greek efforts for integration and assimilation." *The Routledge Handbook on Contemporary Turkey*, επιμ. Joost Jongerden. Routledge, 2021, σσ. 51-62.

Pelteki, Afroditi. "Asia Minor Refugee Associations in Lesvos (1914-1936)." *Open Journal for Studies in History* 3.2 (2020): 35-46.

Rodogno, Davide. "The American Red Cross and the International Committee of the Red Cross' humanitarian politics and policies in Asia Minor and Greece (1922–1923)." *First World War Studies* 5.1 (2014): 83-99.

Αβδελά, Έφη. «Η μισθωτή εργασία ως προνομιακό πεδίο για τη συγκρότηση κοινωνικών κινημάτων στο Μεσοπόλεμο». *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 8 (1996): 83-99.

Εμπορικός & Εισαγωγικός Σύλλογος Πατρών. *Ιστορική Αναδρομή ΕΕΣΠ*, 10 Φεβρουαρίου 2017, <https://eesp.gr/index.php/blog/2017-02-23-09-00-43>

Καραβάς, Σπύρος. «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του μεσοπολέμου». *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992): 135-156.

Κατσάπης, Κ. (2011). Το προσφυγικό ζήτημα. Στο Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά* (σσ. 125-169). Νεφέλη.

Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ. «Το ανεπανάληπτο επίτευγμα». *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992): 9-12.

Μπαχάρας, Δημήτρης. «Μελετώντας της απαρχές του αντικομμουνισμού. Τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920 στην Ελλάδα». *Μνήμων* 29 (2008): 175-198.

Πολίτης, Νίκος Ε. «Νεολόγος Πατρών». *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου. Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες. Τόμος Τρίτος Α-Π*, επιμ. Λουκία Δρούλια και Γιούλα Κουτσοπανάγου. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008, σ. 302-303.

Χατζηιωσήφ, Χρήστος. «Κοινοβούλιο και δικτατορία». Στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1922-1940. Ο Μεσοπόλεμος, τ. Β' 2*, επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ. Βιβλιόραμα, 2003, σ. 37-123.

Αδημοσίευτες Διατριβές

Γιαννούτσος, Μανόλης. *Μικρασιάτες πρόσφυγες στη Σάμο (1922-1940): κοινωνική ένταξη, οικονομική δραστηριότητα, πολιτική συμπεριφορά*. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2016.

Γιώτα, Μαρία Κ. *Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2005.

Παπαθανασοπούλου, Κυριακή. *Προσφυγική εγκατάσταση, σύλλογοι και μνήμη στη Νίκαια (1923-1967)*. Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 2020.